

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Diplomová práce

2014

Tomáš Mařík

Západočeská univerzita v Plzni
Fakulta filozofická

Diplomová práce

Bergfrity českých hradů
Tomáš Mařík

Plzeň 2014

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra archeologie

Studijní program Historické vědy

Studijní obor Archeologie

Diplomová práce

Bergfrity českých hradů

Tomáš Mařík

Vedoucí práce:

doc. Mgr. Karel Nováček, Ph.D.

Katedra archeologie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval(a) samostatně a použil(a) jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2014

.....

Na tomto místě bych rád poděkoval všem, kteří mi jakkoliv pomohli k vytvoření této práce. Děkuji především svým rodičům za všestrannou podporu, dále pak zejména Bc. Karolíně Laštůvkové, Tereze Maříkové, Bc. Ondřeji Boušemu, Ing. Janovi Anderlemu, Mgr. Petru Kauskovi a Mgr. Antonínu Zelenkovi. Dále pak za různou formu pomoci děkuji PhDr. Zlatě Gersdorfové, doc. PhDr. Františkovi Gabrieolovi, vedoucímu práce doc. Mgr. Karlovi Nováčkovi, Bc. Kataríně Javorčíkové, Petru Ecy Bauerovi, PhDr. Josefovi Hložkovi, Bc. Milanovi Sýkorovi, Ing. Radkovi Kocandovi, Bc. Lence Šmolíkové a pracovníkům správy hradů Landštejna, Helfenburku, Jindřichova Hradce a Strakoníc. Pokud jsem na někoho zapomněl, pak se hluboce omlouvám.

Obsah

1	ÚVOD	1
2	CÍLE A METODA.....	1
	2.1 Cíle práce	1
	2.2 Metoda	2
3	HRADNÍ VĚŽE.....	3
	3.1 Definice věže	3
	3.2 Třídění hradních věží	3
4	BERGFRITY	4
	4.1 Obecné definice bergfritů.....	4
	4.2 Stavební podoba befgritu a jeho možné funkce	5
	4.2.1 Spodní prostory bergfritů	6
	4.2.2 Vstupní podlaží	8
	4.2.3 Ostatní podlaží	8

5	NÁSTIN PŮVODU A GENEZE BERGFŘITŮ.....	9
6	STAVBA BERGFŘITŮ.....	11
6.1	Vytyčení půdorysu	11
6.2	Technika zdění a výstavby	13
7	ARCHEOLOGICKY ZKOUMANÉ BERGFŘITY	14
7.1	Česká Lípa	14
7.2	Cheb	15
7.3	Libá.....	15
7.4	Pořešín.....	15
7.5	Nístějka	16
7.6	Nové Hrady	18
7.7	Schönbuch.....	19
7.8	Starý Herštejn.....	19
7.9	Škvorec	21
7.10	Velešín	21
7.11	Vimperk	22
7.12	Vízmburk	22
8	VLASTNÍ TERÉNNÍ PRŮZKUM	23
8.1	Helfenburk u Bavorova.....	23
8.2	Talmberk	26

8.3 Žebrák	28
8.4 Perštejn	31
8.5 Petrohrad	32
8.6 Házmburk – bílá věž.....	32
9 ANALÝZA ČESKÝCH BERGFŘITŮ	37
9.1 Stavebníci bergfřitů a doba jejich vzniku	39
9.1.1 Dvanácté století	39
9.1.1.1 První polovina	39
9.1.1.2 Druhá polovina.....	39
9.1.2 Třinácté století	39
9.1.2.1 První polovina	39
9.1.2.2 Druhá polovina.....	41
9.1.3 Čtrnácté století	41
9.1.3.1 První polovina	41
9.1.3.2 Druhá polovina.....	42
9.2 Půdorysné vlastnosti.....	42
9.2.1 Okrouhlý půdorys.....	42
9.2.1.1 Vnější průměry.....	42
9.2.1.2 Síla zdí	43
9.2.1.3 Výsledky analýz	44
9.2.2 Hranatý půdorys	44
9.2.2.1 Čtyřboký.....	45
9.2.2.2 Polygonální	45
9.2.2.3 Jiný.....	45
9.3 Situování bergfřitů v rámci hradní dispozice	46
9.3.1 Třídění dle fyzického kontaktu s ostatními prvky hradního organismu	46
9.3.1.1 Volně stojící	46

9.3.1.2 Vevázání do obvodové hradby.....	46
9.3.1.3 Provázání s palácem.....	47
9.4 Vnitřní komunikační schéma	47
9.5 Fortifikační prvky	50
9.5.1 Ochozy.....	50
9.5.2 Střílny.....	51
9.6 Obytné kvality českých bergfritů	52
10 SHRUTÍ POZNATKŮ O ČESKÝCH VĚŽÍCH, OBECNĚ POVAŽOVANÝCH ZA BERGFRICTY	56
10.1 Vojenské kvality českých bergfritů.....	56
10.2 Útočištné kvality českých bergfritů	57
11 ZÁVĚR	59
12 POZNÁMKY	CHYBA! ZÁLOŽKA NENÍ DEFINOVÁNA.
13 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ.....	60
14 RESUMÉ	64
15 PŘÍLOHY	65

1 ÚVOD

Za téma své diplomové práce jsem si zvolil problematiku českých hradních bergfritů. K tomu mne vedlo několik důvodů. Jednak je mi toto téma blízké, neboť v sobě zahrnuje problematiku stavební historie, archeologie, vojenské historie, do určité míry jistě i symbolismu a mnoha dalších aspektů. Dalším důvodem je fakt, že má činnost nebude sestávat pouze z práce s literaturou, ale i z bádání v terénu. A posledním (a možná nejvýznamnějším) důvodem je fakt, že problematice českých bergfritů jako celku, se v odborné literatuře, na rozdíl třeba od donjonů¹, dostalo jen velmi málo pozornosti.

Práce si v žádném případě neklade za cíl zmapovat problematiku v širších souvislostech, zabývá se výhradně českými bergfrity, bez zvláštního ohledu na jejich genezi ve zbytku Evropy. Domnívám se, že v první řadě je potřeba zpracovat a utřídit domácí produkci bergfritů od jejich prvních představitelů v Čechách a teprve další bádání se může zabývat jejich komparací s výsledky výzkumů v zahraničí.

Zahraniční, zejména německé, výsledky bádání budou v této práci nastíněny jen velmi zkratkovitě, pro lepší pochopení některých konkrétních jevů pozorovaných na českých bergfritech.

2 CÍLE A METODA

2.1 Cíle práce

Cílem práce je pokusit se o komplexní uchopení problematiky českých bergfritů. V rámci toho se pokusím na základě dosavadních poznatků shromáždit veškeré české hrady (hrady ležící na českém území), jejichž součástí je alespoň jeden bergfrit, a to i lokality, kde je existence bergfritu pouze předpokládaná. Lokality budou následně

1 Např: *Durdík, T. 1977: K chronologii obytných věží českého středověkého hradu. Archaeologia Historica 2, 221 - 228.*

zaneseny do mapy, kde budou odlišeny dle různých kritérií (přibližná doba vzniku, sociální postavení stavebníka, formální a prostorové vlastnosti věží atd.).

Následně bude z tohoto celkového souhrnu vybrán vzorek bergfritů, které jsou dostatečně zachované a umožňují další studium. Zde se zaměřím na několik otázek. Budu sledovat jejich formální a polohové vlastnosti, včetně komunikačního schématu. Dále se pokusím zjistit, zda je na základě těchto vlastností možné stanovit jejich chronologii, resp. zda se vyskytují určité tendence v jejich provedení, které se mění v čase. Na stejném základě se pokusím zjistit případná regionální specifika i možnosti ovlivnění podoby věže sociálním postavením stavebníka.

Jedním z dalších cílů bude snaha o kritické zhodnocení reálných obranných kvalit výše zmíněného vzorku věží a úvaha nad jejich symbolickým, popřípadě demonstračním charakterem. Rovněž se pokusím na základě dochovaných stop zhodnotit jejich kvality obytné.

U nemnoha archeologicky zkoumaných bergfritů se pokusím zhodnotit jejich inventář.

Na závěr se pokusím zamyslet nad samotnou definicí bergfritů, resp. nad tím, jaké vlastnosti určují zařazení té či oné věže do této kategorie, i nad tím, zda nebude nutné současné zařazení některých českých hradních věží do určitého funkčního typu (donjon, bergfrit, flankovací věž atd.) přehodnotit.

2.2 Metoda

Metoda spočívá ve snaze shromáždit co nejvíce (pokud možno všechny) české hradní věže, které jsou v české odborné literatuře řazeny do kategorie bergfritů (dle definice tohoto pojmu stanovené T. Durdíkem, viz níže) a zároveň i věže (včetně nedoložených, hypotetických), které by této definici mohly odpovídat. Poté budu provádět jejich analýzu, jejíž konkrétní kroky budou popsány vždy na počátku příslušné kapitoly.

Metoda citování použitých pramenů v textu je v této práci provedena zcela standardně. Ovšem vzhledem k velkému množství lokalit (v tabulce 1 a 2 v příloze na cd), bylo přistoupeno k tomu, že jednotlivé odkazy na použitou literaturu budou uvedeny na konci každého řádku. Budou odkazovat buď do seznamu literatury citované i v textu, nebo do zvláštního seznamu literatury pouze k databázi. Nebude-li uvedeno jinak, vychází základní literatura (obzvláště u velkého počtu hypotetických bergfritů) z Ilustrované encyklopedie českých hradů T. Durdíka a všech jejích dodatků (úplné citace v seznamu literatury).

3 HRADNÍ VĚŽE

3.1 Definice věže

Asi nejjednodušší vymezení věže představuje konstatování, že věž je stavbou libovolného půdorysu, jejíž výška je několikanásobně vyšší, než její půdorysné rozměry (Durdík – Bolina 2001, 30). Tato definice však naráží na to, že blíže neurčuje, co znamená pojem několikanásobně. Tento problém se pokusil vyřešit F. Gabriel, který věž definuje jako „každou stavbu, jejíž výška přesahuje průměr opsané kružnice jejího půdorysu“ (2008, 32). Z tohoto vymezení budu ve své práci vycházet i já. Ovšem další problém představuje archeologizace staveb, která může zcela radikálně změnit naši interpretaci posuzovaných zbytků budov, které v důsledku toho můžeme chybně přiřadit k jiné kategorii objektů, než jim skutečně přísluší. Tomuto problému budu čelit z nedostatku lepší metody spíše intuitivně. V rámci této práce to však bude představovat jen malou část případů, neboť se budu věnovat spíše stavbám zachovaným do té míry, která umožňuje jejich jednoznačnou klasifikaci jako věže.

3.2 Třídění hradních věží

Problematika třídění hradních věží je velice komplikovaná, v různých evropských zemích odlišná a do značné míry také individuální.

Nejhrubší rozdělení hradních věží je na věže “ostatní” a hlavní. Ostatními věžemi jsou míněny věže hradební, studniční, záchodové atd. (např. Durdík – Bolina 2001, 40-42), které ovšem nejsou předmětem naší sledované problematiky, i když se někdy s tématem bergfritů výrazně prolínají viz. dále. Druhou skupinu představují věže hlavní² (např. Durdík – Bolina 2001, 30; Krahe 1994, 28). Ty jsou pak dále členěny na další podskupiny dle jejich převažující hlavní funkce. Hlavními těmito funkcemi – kritérii jsou chápány obytné a obranné kvality. V evropských zemích pak v odborné literatuře vykrytalizovaly dva protipóly, totiž věž obytná (donjon) a obranná (bergfrit). Mezi těmito krajními případy víceméně “čistých”, funkčně zcela oddělených skupin věží jsou pak často hledány různé mezistupně (Gabriel 2008, 32-36).

4 BERGFRITY

V této části představím obecné a shrnující charakteristiky bergfritů v širším středoevropském kontextu, s různými přesahy na naše území. Podrobné analýze českých bergfritů, jakož i vlastnímu definování tohoto pojmu se však budu věnovat ve zvláštní kapitole.

4.1 Obecné definice bergfritů

Obecně jsou bergfrity chápány jako hlavní hradní věže, které plnily dvě základní funkce. Jednak kontrolovaly velkou část hradu a byly prvořadým obranným prvkem. Druhou funkcí mělo být poskytnutí posledního útočiště obráncům v případě, že je zbytek hradu již dobyt. Přesto, že to nebylo jejich hlavní funkcí, měly být bergfrity nouzově obyvatelné (Krahe 1994, 28). Naproti tomu T. Durdík míní, že bergfrity jsou věže čistě obranné, bez jakéhokoliv uzpůsobení k obývání (Durdík 2000a, 57). Vstupy do bergfritů jsou pak z bezpečnostních důvodů situovány vysoko nad úroveň okolního terénu, minimálně v úrovni prvního

2 Hlavní věže pak T. Durdík definuje jako věže dominantní jak polohou, tak i svými proporcemi, obsahuje-li hrad věží více (Durdík – Bolina 2001, 30).

patra, pod nímž se obvykle nachází úzký vysoký prostor přízemí, buď zcela bez osvětlení, nebo osvětlený jen úzkými větracími otvory. Tyto prostory pak bývaly využívány jako sklady, popřípadě jako vězení (Durdík - Bolina 2001, 31). Vstup mohl být přístupný po můstku, pomocí pavlače či žebříku. Důležité však bylo, aby v případě ohrožení bylo možno přístup do věže přerušit (Durdík - Bolina 2001, 30). Vertikální komunikace byla většinou řešena strmými schodišti či žebříky, procházejícími dřevěnými plochými stropy. Zcela výjimečně (v Čechách) byla komunikace provedena pomocí schodiště v síle zdiva. Toto řešení bývá často ve spojitosti s užitím klenutí v interiéru věže. Ve vyšších podlažích se pak mohou vyskytovat štěrbinová okna a zřídka pak (v nejvyšších podlažích) okna rozměrnější (Durdík - Bolina 2001, 31; Uhl – Zeune 1999, 242). Bergfrity byly ze své podstaty ukončovány obrannými ochozy s cimbuřím, někdy obohacené o podsebití. V mladším vývoji se pak ochozy zastřešují (Durdík - Bolina 2001, 31).

4.2 Stavební podoba befgritu a jeho možné funkce

Jak již bylo výše naznačeno, pro bergfrity je charakteristickým rysem jejich dominantní vzhled v celkové struktuře hradního organismu. Jejich výška byla různá, ale z výše uvedeného vyplývá, že do značné míry závisela na výšce ostatních budov či opevnění hradu (Krahe 1994, 28). Výška souvisela samozřejmě i s rozměry základny věže a s povahou geologického podloží. V neposlední řadě také s niveletou jejího staveniště.

Dalším obecně charakteristickým rysem je enormní tloušťka jejich obvodních zdí (oproti ostatním stavbám). To však (jak uvidíme i dále) nemusí platit absolutně. F. W. Krahe uvádí sílu zdí bergfritů (na základě vzorku 650 věží) od 100 cm, přes 400 až po 450 cm, přičemž průměrná síla zdi činí 220 cm (Krahe 1994, 29). K podobným mírám došli i badatelé Uhl a Zeune, kteří uvádějí sílu zdí od 100 cm až po tloušťku přesahující 400 cm. Za obvyklou pak považují sílu zdi mezi 200 a 300 cm (Uhl –

Zeune 1999, 241). Těto značné variační šíři odpovídají i české útočištné věže, jak uvidíme dále.

Vnitřní uspořádání bývá u většiny bergfritů podobné až totožné. Typický bergfrit má dle K. R. Müllera obsahovat celkem pět podlaží. Jsou jimi: přízemí, vstupní podlaží, podlaží určené pobytu „hlídače“, podkroví a podlaží ochozu (Müller 1995, 166). Tento model však většinou (alespoň v Čechách) příliš neplatí, zejména jde-li o ono obydlí strážného. V zásadě však platí, že spodní část bergfritu, ať už je podsklepena či nikoliv, bývá stísněná, poměrně vysoká a bez vlastního vstupu. Jediným přístupem do této prostory býval otvor v podlaze vyššího, většinou vstupního podlaží (např. Krahe 1994, 29). Její stěny většinou neprolamovaly žádné otvory, výjimečně jen štěrbinová větrací okénka. V Čechách k takovým vzácným případům patří velká věž náchodského hradu (Slavík 2013, 149).

4.2.1 Spodní prostory bergfritů

Účel těchto prostor mohl být různý. Primárním důvodem jejich existence nepochybně byla potřeba vyvýšeného vstupu do věže, a to v takové výšce, která neumožňovala se k němu dostat bez potřebných pomocných konstrukcí. Výška vstupů se většinou pohybovala od 500 do 1000 cm od pochozí úrovně okolního terénu (Krahe 1994, 28). Tím logicky vznikne 5 – 10 metrů vysoká část věže, která nemá vlastní vchod a lze se do ní dostat pouze shora. Využití takto vzniklých prostor pak bylo zřejmě na každém majiteli takovéto věže a její funkce se jistě mohly v průběhu života hradu měnit.

Jednou z těchto funkcí bylo nepochybně skladování. Skladovat zde bylo možné prakticky cokoliv, od obilí³ až po střelný prach, jak dokládá například nešťastná událost z Nových Hradů, kde v roce 1573 po úderu

3 Tuto možnost předpokládá u suterénů českých bergfritů F. Gabriel, jemuž vděčím za tuto informaci. Bohužel se však zatím nepodařilo tuto hypotézu prokázat.

blesku takto uskladněný prach vybuchl a roztrhal velkou věž na kusy (Hlavice 2013, 55).

Jinou a obecně velmi známou funkcí bylo vězení, tradičně označované jako „hladomorna“. O tomto využití nejnižších prostor bergfritů svědčí mimo jiné i řada středověkých kronik, dokonce i poezie (Müller 1995, 166). Vězni byli do přízemí či suterénu spouštěni zmíněným stropním otvorem. Zde pak většinou bez osvětlení a jakéhokoliv otopného zařízení museli strádat. F. W. Krahe doslova píše, že zde vězni hnili společně se svými výkaly (Krahe 1994, 29). Zejména nedávné výzkumy však ukazují, že tomu tak nemuselo být vždy. Svědčí o tom zejména nálezy jednoduchých šachtových záchodů, umístěných v přízemích věží většinou v síle zdi. Takové nálezy byly v Čechách učiněny na hradech Velešín (Durdík – Polcar 2009, 49) a Vízmburk (Varhaník 2013, 123-124). Ovšem jak uvidíme dále, nemusely tyto záchody sloužit nutně jen vězňům. Jedním z dokladů využití přízemí bergfritů za tímto účelem jsou i nálezy lidských kostí v těchto prostorech. Takový nález byl učiněn například na hradě Svojanov (Vojkovský 2009, 19). Přestože jsme výše uvedli, že se primárně spodní části bergfritů jako vězení nestavěly, existují indicie, že v ojedinělých případech tomu tak být mohlo. Dokladem by mohlo být (kromě výše uvedených záchodů) zajímavé řešení vstupu do bergfritu jádra hradu Oseka (Rýzmburka). Věž je situována na vyvýšené skalce a jediný doposud známý vstup do ní vede v úrovni přízemí, jehož podlahu tvoří podložní skála. Vstupní chodbička byla opatřena na obou koncích dveřmi, přičemž vnější z nich se zavíraly zřejmě z prostoru chodbičky, ale nebyly zajištěny žádnou závorou. Druhé dveře, oddělující interiér od vstupní chodbičky, závorou zajištěny byly, ale zcela nestandardně z prostoru chodbičky. Bránily tedy proniknutí z věže ven. Nepochybně se nejedná o hlavní vstup, který se nejspíše nacházel ve vyšší úrovni věže, ale prozatím se jej nepodařilo odhalit (Lehký 2012, 178). S největší pravděpodobností se zde jedná o vězení, s jehož existencí se počítalo již při zakládání věže. Jako vězení byly bergfrity užívány i dlouho po ztrátě všech ostatních jejich funkcí, hluboko do

novověku, zejména v 16. a 17. století (Uhl – Zeune 1999, 242). I doklad tohoto jevu máme doložený v Čechách, například v interiéru přízemí okrouhlé věže hradu Skalka, byly ještě na konci 19. století dochovány nápisy vyryté zde vězněnými lidmi do zdí na počátku 17. věku (Sedláček 1936, 48).

Asi nejvýznamnějším využitím temných prostor bergfritových přízemí, je uchovávání cenností ve skryších, které však v Čechách zatím v přízemí věže prokázány nebyly. Pravděpodobně jediná takováto doložená schránka v bergfritu se nachází na hradě ve Strakoniciích, a to až ve třetím (vstupním) patře (Varhaník 2013, 120-126).

Jinou možnost řešení spodní partie bergfritu představuje rezignace na její vnitřní dutinu. Takové řešení představuje například věž hradu Neuberg (Šebesta 1981, 84).

4.2.2 Vstupní podlaží

Jak bylo již uvedeno, vstup do bergfritu byl situován vždy nejméně ve druhém podlaží. Toto podlaží mělo v naprosté většině pouze komunikační účel. Ve zcela výjimečných případech mohl být vstup situován v úrovni přízemí. V takovém případě však prostor přízemí nebyl komunikačně propojen s vyššími částmi věže, do nichž vedl samostatný vstup (Uhl – Zeune 1999, 242). V Čechách kromě specifické situace na Oseku, která však souvisí s přítomností žaláře, nemáme takový případ doložený. Existují však případy, kdy do věže vedou dva portály (v případě Talmberka snad i tři), ale jsou vždy situovány ve vyšších podlažích (viz dále).

4.2.3 Ostatní podlaží

Kromě přízemí a vstupního podlaží, které jsou konstantní součástí každého bergfritu, existovala pochopitelně i další patra, jejichž podoba a funkce je značně variabilní. Většinou představují pouze podporu vertikální

komunikace s ochozem. Existují však i rozměrná podlaží, mnohdy osvětlovaná velkými okny, o jejichž možném účelu se zmíníme dále. Většinou platí, že se prostor jednotlivých podlaží směrem vzhůru zvětšuje. Je to způsobeno častým patrováním formou ústupků v síle zdi (Durdík – Bolina 2001, 31).

5 NÁSTIN PŮVODU A GENEZE BERGFŘITŮ

Kořeny bergfřitů sahají patrně až k věžím římského limitu, zvaným *burgus*. Tyto věže se staly inspirací pro výstavbu nejprve dřevěných, od konce 10. století pak i zděných věží, které byly součástí hradů zvaných Turmhügelburg. Tento typ hradu vznikl na území Francie (odkud se rychle šířil dál⁴) a sestával z uměle nasypaného pahorku (tzv. motta), na jejímž vrcholu stávala hranolová věž, obklopená hradbou (Musil 2006, 122). Tyto věže byly pravděpodobně alespoň částečně uzpůsobeny k obývání, avšak již z 10. století známe příklady, kdy je motta s věží vysunuta mimo obytné jádro do čela předhradí a zajišťuje tak jeho vstup. Takovým hradem je například Osterburg ve Westfálsku (Musil 2006, 126). Zde je však i možná souvislost s tím, že se již nacházíme na území barbarika, kde mohlo docházet ke kombinování se staršími germánskými refugiálními hradišti (Musil 2006, 125). Od konce 11. století se s hranolovými obytnými věžemi setkáváme i v Podunají. Zde jsou však na rozdíl od Francie mnohem subtilnější (Musil 2006, 127).

Tyto obytné věže (nejstarší donjony) měly zpočátku stále kvádrovou formu. Později, na přelomu 11. a 12. století si vojenský vývoj vynutil potřebu flankování (k problematice flankování např. Durdík 2000a, 133). To bylo řešeno přidáváním flankovacích věžic (zpočátku hranatých, později polookrouhlých) do nároží donjonů. Tyto věžice se postupem času zvětšovaly, až donjony dostaly v půdoryse formu “čtyřlístku“. Od toho byl

4 Prostřednictvím Normanů především do Anglie a Itálie, odkud se dostaly ve formě městských věžových domů až do dnešního jižního Německa (Musil 2006, 125).

již jen krůček k transformaci obytných věží do podoby válce. Od konce 12. století se objevují i okrouhlé donjony opatřené břitem, který je orientovaný ve směru nejsnazšího ostřelování hradu (Musil 2006, 127-129).

Kombinací donjonu, obvodové hradby s flankovacími věžemi a obytnou zástavbou přiloženou zevnitř k obvodové hradbě vznikl pravidelný hrad (kastel), který byl nejvíce zdokonalen a rozšířen francouzským králem Filipem II. Augustem na přelomu 12. a 13. století. Okrouhlé donjony se zde nacházejí v různých pozicích v rámci dispozice hradu, často jsou však samostatně vyděleny v nároží hradu, od jehož obytného jádra jsou odděleny příkopem (Musil 2006, 131).

Pro problematiku bergfritů má však zásadní význam hradní stavitelské dění východně od Rýna, především ve Východofranské říši. Zde již nacházíme bezprostřední vývojovou linii, směřující i k bergfritům českým. Protože tato oblast byla v kontaktu s antickým světem jen sporadicky a jen zprostředkovaně, docházelo zde k různým kombinacím západních vývojových tendencí s domácí tradicí (viz. Výše). První objekty, které lze považovat za hrady⁵, pocházejí až z 10. století. Zásadní však bylo převzetí okrouhlé hradní věže z Francie, k němuž došlo někdy v 11. století v Hesensku. V té době existovaly na území dnešního Německa dva základní typy hradů. Prvním z nich je hrad, jehož hlavní stavbou je čtverhranná věž, která disponuje obytnou, ale i obrannou funkcí zároveň. Druhým typem je pak hrad, který ve své obytné složce vychází ze starších místních tradic a obsahuje tedy sálovou obytnou stavbu palácového charakteru, která však není schopna vojenské obrany. Proto bylo nezbytné připojit k hradnímu organismu ještě fortifikační objekt, kterým se stala čistě útočištná věž (Menclová 1972, 37-38). Klíčový je pak fakt, že se zde změnila funkce věží z obytné na čistě obrannou. Proto jsou situovány především do čela hradu, kde střeží bránu (Musil 2006, 137). Jejich vnější průměr činí přibližně 14 metrů a tloušťka zdí se pohybuje okolo 4 metrů. Od konce 11. století se rovněž objevují obranné věže

5 Ve smyslu vrcholně středověkého opevněného sídla

hranolové, které zřejmě vycházejí z římského limitu. Tyto stavby jsou drobné (ve srovnání s prostornými donjony) a v případě jejich zavázání do obvodové hradby jsou situovány nakoso, aby tak suplovaly břit. Ze stejného důvodu mají zejména v Porýní a Dolním Rakousku někdy půdorysný tvar pětiúhelníku (Musil 2006, 138). Pětiúhelné bergfrity se vyskytují i v Alsasku, Falcku a jeden příklad známe i z Württemberska (Krahe 1994, 29).

6 STAVBA BERGFŘITŮ

6.1 Vytyčení půdorysu

Otázka vytyčování půdorysů je jednou z nejméně probádaných a také nejhůře postižitelných problémů spojených s poznáním (nejen) bergfritů. Máme jen drobné a nepočtené indicie, na základě kterých jistě není možné vytvořit celkový obraz, ale můžeme se alespoň pokusit udělat si představu o některých dílčích součástech.

Asi „nejhmatatelnější“ nález, napovídající o způsobu středověkého vytyčování okrouhlých věží, byl učiněn na hradě Lipá. Zde byl archeologickým výzkumem odkryt základ bergfritu (viz kapitola Archeologicky zkoumané bergfrity), v jehož okrouhlém interiéru byla uprostřed objevena hluboká jamka o průměru 5 cm. S největší pravděpodobností v ní původně spočíval kolík, k němuž byl přivázán provázek, pomocí něhož byl vytyčován pravidelný kruh (Gabriel 1997, 5; Gabriel – Panáček 2000, 46). Nepochybně se nejednalo o ojedinělý případ, je značně pravděpodobné, že tento logický, jednoduchý a efektivní postup byl praktikován i na jiných obdobných stavbách, ale dosavadní neuspokojivé archeologické poznání českých bergfritů takový předpoklad není schopné doložit. Zdá se však, že tak ale přeci jen nebylo postupováno vždy. Jak jinak si lze vysvětlit značně deformovaný půdorys hradu Volfštejna, jehož ideálem byla nepochybně kružnice? Jistě se zde nejedná o záměr, jak také dokládá křivé zdění líce. Stavbu pravděpodobně vytyčoval méně zdatný mistr s nezkušenými zedníky

(Anderle 1998a, 402). Ovšem ne vždy musí mít asymetrický půdorys tuto příčinu. Dnešní nepravidelnost kruhového založení nemusí být primárním faktem, jak dokládá například věž hradu v Ledči nad Sázavou, kde je její deformace nejspíše způsobena neúplným odsekáním zrušené obvodové hradby, do které byl bergfrit původně zavázán (Ebelová – Svoboda 1993, 73). Určitou nepravidelností v založení věže mohlo být také docíleno ušetření práce i stavebního materiálu a zároveň ponechání „bezpečně“ silného zdiva na nejexponovanější straně věže. Krásným příkladem je hranolový bergfrit hradu Landštejna, jehož jižní a východní stěny, obracející se vně hradu, dosahují šířky 380 cm, zatímco západní stěna směřující do nádvoří (tedy chráněnější) jen 300 cm a severní stěna sousedící s palácem je silná pouze 275 cm. Ještě extrémnějším představitelem tohoto řešení je například bergfrit hradu Kokořina, kde je kruhový interiér situován naprosto excentricky. Je oproti středu kružnice vnějšího pláště posunut směrem k východu, takže nádvorní (východní) část zdiva měří 250, zatímco exponovaná západní stěna 350 cm (Brožovský 1984, nestránkováno).

Nejčastějším tvarem půdorysu je u českých bergfritů kruh či jeho deformace, méně je potom věží čtverhranných, jejichž specifickou skupinou jsou věže se zaoblenými nárožími. Míra zaoblení je značně variabilní a názory na toto řešení se v odborné literatuře různí. Velká badatelka a postava české kastellologie Dobroslava Menclová považovala v souladu se svým zaměřením tento fenomén za projev oživení ustrnulého a zaběhnutého stavebního řešení nároží budov. Jedná se tedy především o estetické opatření. Svůj názor podpírá tím, že ačkoliv by se mohlo zdát, že zaoblené nároží je odolnější vůči případnému ostřelování těžkými obléhacími stroji, a že tedy to je příčinou tohoto jevu, řada takovýchto staveb má zaoblení provedeno i na místech, která díky své poloze nikdy ostřelováním být ohrožena nemohla (Menclová 1972, 354). Ovšem naprostá většina takovýchto staveb (nejedná se jen o bergfrity, ale v podstatě o všechny typy objektů) nemá zaoblení provedeno důsledně ve všech nárožích, naopak bývá zaoblono pouze nejexponovanější (Durdík

2003, 349). Dalším důležitým faktem je zjištění, že užití oblých nároží je vázáno na nepřítomnost kvalitního, dobře opracovatelného kamene, z něhož by bylo možno vytvořit armovací kvádry (Týž, 351). Zdá se tedy, že šlo o tři různé důvody (někdy jistě propojené), vedoucí k tomuto řešení. Jednak je to důvod fortifikační (např. bergfrit na Hartenbergu), dále technický (nemožnost vytvořit pravo- či ostroúhlé nároží) (např. bergfrit na Gutštejnu) a nakonec i důvod estetický, jak snad dokládá příklad věží libštejnských⁶.

6.2 Technika zdění a výstavby

V českých zemích se hradní bergfrity stavěly výhradně z kamene (nepočítáme-li doplňkové konstrukce). Nejčastějším stavebním kamenem byl kámen lomový, někdy kombinovaný se sbíraným. Zdivo bývá pravidelné řádkované. Výčet takto zděných staveb nemá v rámci této práce smysl.

Méně časté je zdivo kvádrové. To se objevuje zejména u nemnohých románských bergfritů. Kvádrové zdivo registrujeme například na hradě Loket, kde je navíc promíšeno s kvádry bosovanými (Anderle 1998, 6), dále na bergfritu chebském, kde je naprostým unikátem použití bosovaných kvádrů nejen na vnějším, ale i vnitřním líci (Menclová 1972, 89), z mladších staveb připomeňme například bergfrit hradu Jenštejna, kde se rovněž mezi prostě opracovanými kvádry vyskytuje i značné množství kvádrů bosovaných (Špráchal 2004, 6), okrouhlou věž na Nových Hradech (Hlavice 2013, 59) nebo velkou věž michalovickou vystavěnou z drobných kvádrů (Razím – Nachtmannová 2005, 22).

Zcela jedinečné místo mezi českými bergfrity má s ohledem na styl zdění Starý Hroznatov. Na vnějším líci, obráceném do vnitřního hradu je místy zděn technikou *opus spicatum*. Od úrovně prahu vstupu v patře nahoru, se objevují (pouze na straně věže obrácené ven z hradu) v

6 Které jsou ovšem považovány za donjony (např. Durdík – Sušický 2005, 102)

několika pásech nad sebou řady ze zdi trčících kamenů hákovitého tvaru. J. Anderle soudí, že byly snad určeny k podpěře dřevěných nosníků. Zároveň ale dodává, že pro tento jev neznáme žádné analogie, a tak není jasné, zda nosníky sloužily při výstavbě věže, nebo zcela jinému účelu. Interiér věže je pak z velké části zděný technikou opus spicatum (Anderle 2009, 26-27).

Smysl užívání techniky opus spicatum neznáme. Ze statického hlediska je tento způsob zdění spíše nevýhodný⁷. Nabízí se hypotéza, že tato technika souvisí snad s potřebou zbavit se efektivně přebytečných plochých kamenů. Proti této hypotéze však svědčí zatím ojedinělé případy, kdy je schéma klasového zdiva vyryto do líce kvádrového zdiva, jako je tomu ve věži kostela ve Svojšíně, nebo v Plaňanech u Kolína (Škabrada 2007, 22).

Během výstavby věží bylo nutné pohodlně dopravovat stavební materiál do jejího interiéru. Proto byly zřizovány tzv. Zavážecí otvory, které výše uvedený proces umožňovaly. Poté, co jejich potřeba vyprchala, byly tyto otvory zazděny. Doklad takového řešení známe např. z věže hradu Budětice (Hájek 2012, 27).

Pokud jde o formu užívaného lešení, registrujeme u českých bergfritů obě základní řešení – štenýřové i tzv. samonosné.

7 ARCHEOLOGICKY ZKOUMANÉ BERGFRITY

7.1 Česká Lípa

Archeologický výzkum F. Gabriela odhalil v celém půdorysu přízemí mohutné okrouhlé věže, jejíž průměr činí 1260 cm. Kruhový interiéru dosahoval průměru jen 120 cm, takže obvodní zeď je silná 570 cm. Uprostřed interiéru byla nalezena výše zmíněná jamka po kolíku, jenž sloužil k vytyčení půdorysu věže za pomoci provázku.

7 Za zajímavou diskusi na toto téma děkuji Ing. J. Anderlemu

V interiéru věže nebyly nalezeny žádné movité artefakty, jeho dutina byla vyplněna pouze suti⁸.

7.2 Cheb

Archeologické výzkumy, které v areálu hradu probíhaly již od počátku 20. století, odhalily čelní hradbu Vohburgovského hradního jádra. V těsné blízkosti za ní byly situovány dvě věže, severní okrouhlá, jižní pak polygonální (Durdík – Sušický 2005, 54). D. Menclová popisuje obě věže jako okrouhlé s tím, že severní měřila v průměru cca 850 cm, jižní situovaná u původního vchodu pak asi 1050 cm (Menclová 1972, 87-88).

7.3 Libá

Výzkum provedený P. Šebestou zjistil, že okrouhlá věž není původní stavbou hradu, nýbrž, že se nachází v superpozici s jinou, starší zděnou strukturou (Prekop 2013, přednáška Klubu Augusta Sedláčka).

7.4 Pořešín

Během archeologického výzkumu hradu v roce 2010 byl zcela nečekaně zachycen a následně odkryt mohutný okrouhlý bergfrit. Věž byla exkavována v rámci dvou sond (sonda 27 a 29). Sonda 27 byla vytyčena v prostoru západního nároží jádra hradu, téměř na hraně eskarpy příkopu, což je dnes jeho nejvyšší část. Účelem této sondy bylo odhalit vnější líc obvodové hradby a zjistit jeho průběh. Původně obdélná sonda, později rozšiřovaná, obsahovala 12 stratigrafických jednotek. Již od 2. (destrukční) vrstvy se začal objevovat líc zdi, která se však oproti původnímu očekávání uzavírala do kruhu. Nešlo tedy o průběh obvodové hradby, nýbrž o vnější líc okrouhlé věže. Pod 10. vrstvou, která byla silně propálená, se již nacházelo geologické podloží, tvořené skálou a

8 Za tuto informaci děkuji Doc. Gabrielovi.

zvětralinovým eluviem. V podloží byl zachycen základový vkop (Durdík 2010, 12).

Sonda 29 sousedila se sondou 27. Byla situována o něco výš, dál od hrany eskarpy příkopu. Jejím účelem bylo odhalit předpokládaný průběh vnitřního líce téže hradby, jako tomu bylo v sondě 27. Sonda o rozměrech 6,4 x 4 m obsahovala celkem 10 vrstev. Pod 1. drnovou vrstvou se nacházela 2. destrukční stratigrafická jednotka, z níž vystupovala nejprve koruna, později i vnitřní líc do kruhu se uzavírající zdi. Zde, těsně pod korunou byly situovány čtyři hraněné kapsy po trámech nesoucích podlahu druhého podlaží. Odhalené zdivo neslo stopy požáru (Durdík 2010, 15). Postupně byl odkryt celý interiér (obvod vnitřního líce) věže. Ten však byl ve svém celém obrysu dochován pouze v nejspodnější části. Zbytek bergfritu byl z poloviny svisle zbořen, takže zůstala dochována pouze k příkopu se obracející jeho část.

V interiéru věže se pod mocnou destrukční vrstvou nacházelo nejprve zánikové (zejména spáleništní, obsahující i celé zuhelnatělé trámy), níže pak s životem hradu související souvrství. Interiér věže byl vykopán až po úroveň 10. vrstvy, tvořené velice soudržnou maltou, která pochází z doby výstavby věže (Durdík 2010, 16).

Zejména interiérová část sondy 29 byla ve vrstvách, pod 2. destrukční, nesmírně bohatá na nálezy artefaktů. V nich bylo nalezeno celkem 4097 zlomků keramiky, 253 kusů cihel, 370 zlomků prežů, 1559 kostí a 67 železných předmětů. K nejzajímavějším nálezům patří 2 nože, zlomek přezky, korálek, Cu mince, zlomky bronzových rolniček, kostěný ořech do kuše, stříbrný prsten, stříbrná mince a dále mnoho železných šipek do kuše, podkova atd. (Durdík 2010, 31).

7.5 Nístějka

Záchranný archeologický výzkum, který probíhal v roce 2005, se zaměřil výhradně na torzo okrouhlé věže situované poněkud nezvykle

mimo vlastní jádro až na „předhradí“ v čele hradního areálu. Výzkum byl vyvolán potřebou zajistit rozpadající se zdivo. Před započítím exkavace měla věž sílu zdiva měřitelnou pouze 150 cm, vnější průměr 560 a vnitřní průměr byl neznámý. Na severní stěně interiéru se nacházela kaverna.

Odkryv byl veden pomocí tří sond. První sonda byla situována při severovýchodní patě věže a její původní rozměry (3 x 4 m) byly rozšířeny o plochu 1,5 x 2 metry. Druhá sonda byla vytyčena v prostoru zmíněné kaverny, která byla ve 20. století protažena až k exteriérovému líci. Mohla být proto využívána k vynášení vytěženého materiálu z interiéru věže. Poslední sonda byla situována v interiéru bergfritu, s jehož obvodem se kryla její hranice. Průměr sondy činil 330 cm (Prostředník 2006, 390-391).

Nejzávažnější byla sonda 3, jejímž účelem bylo vytěžit veškeré suťové vrstvy až na úroveň vrstev z období života věže. Ukázalo se ale, že se pod sutí (o mocnosti 270 cm) žádné takové vrstvy nenacházejí, a že je zde rovnou skalní podloží. Při průzkumu základové spáry bylo zjištěno, že zeď byla založena do maltového podkladu, spočívajícího přímo na povrchu skalního podloží. Žádné antropogenní zásahy na skále nebyly zaregistrovány.

Sondy 1 a 2 byly velice mělké a shodně obsahovaly 4 vrstvy. Všechny vrstvy však byly deponovány až po zániku hradu.

Celkem bylo ve všech sondách nalezeno pouze 40 zlomků keramiky, pocházejících z průběhu 14. a 15. století. Dále byly nalezeny 2 hřeby a železný nůž, nesoucí stopy žáru. Ojediněle se vyskytly zvířecí kosti a uhlíky.

V sondách 1 a 2 se nedochovaly žádné stratigrafické situace z počátků hradu, tedy ze 13. století⁹ patrně kvůli nevhodnému, příkrému terénu. Zmíněné dochované vrstvy však dobře ilustrují proces rozpadu

9 Do tohoto období jsou datovány nejstarší nálezy z prostoru paláce, učiněné v 1958 (Prostředník 2006, 393).

věže. Ten probíhal minimálně ve třech fázích. První fáze destrukce proběhla patrně v průběhu 15. století¹⁰, a to mohutným požárem, který mj. zachvátil patrně hrázděné nejvyšší patro věže, jak dokládá značná kubatura vypálené mazanice, spočívající v prohlubni ve skalním podloží. Druhou fází rozpadu představuje destrukce zdiva krátce po požáru, neboť uložena, která tuto událost odráží, sestává výhradně z kamenů a malty, bez příměsi hlíny. A konečně třetí fáze destrukce věže probíhá od ponechání hradu svému osudu až po dnešní dobu. Jde o přirozený, dlouhodobý rozpad, čitelný z 1. vrstvy, tvořené směsí stavebního materiálu a hlíny.

Výzkum věže tak nezodpověděl otázku doby jejího založení. Doložil ale dobu a způsob jejího zániku, a také fakt, že po zničení věže byl její interiér vyčištěn a poté znovu zanesen (Prostředník 2006, 392-396).

7.6 Nové Hrady

O existenci válcové věže v areálu hradu se vědělo již dříve z písemných pramenů. Ale její podoba a lokalizace známy nebyly. Až v roce 1989 byly odkryty dva úseky jejího vnějšího líce v rámci záchranného archeologického výzkumu, způsobeného výkopy pro inženýrské sítě. Keramika nalezená během tohoto výzkumu náleží 13. a 14. století.

Další výzkum proběhl až v roce 2007, kdy byly na terase v severovýchodní části nádvoří vytyčeny čtyři sondy, z nichž ve třech byla zachycena věž. Třetí sonda odhalila jižní vnější líc bergfritu, jehož zdivo dochované do výše 60 cm, spočívalo na asi půlmetrové podezdívce, která se již nacházela na geologickém podloží, které bylo zachyceno 23 cm pod úrovní terasy. Koruna zdiva byla upravena do roviny a potažena vrstvou malty. Na východní straně bylo zdivo věže terasovitě odbouráno.

¹⁰ V tomto století doložen požár hradního paláce (Prostředník 2006, 394).

Obdobná situace byla i ve zbývajících dvou sondách, přičemž koruna zdi vyplňovala celou plochu sond, takže nebyl zachycen vnitřní, ani vnější líc. Na severozápadní straně pak bylo zdivo bergfritu odbouráno a zarovnáno tarasní zdi výše zmíněné terasy.

Vnější průměr z velké části odkryté věže se nejspíše pohyboval okolo 1300-1400 cm. Pokud existoval v přízemní části dutý prostor, síla obvodních zdí by pak přesahovala 400 cm, což autor článku, ze kterého jsem čerpal, považuje za nepravděpodobné a navrhuje hypotézu, že se ve spodní části věže jednalo o plné zdivo bez vnitřního prostoru (Hlavice 2013, 59-62). S tímto názorem však nemohu souhlasit. Jak uvidíme dále, síla zdi, přesahující v přízemí bergfritů 400 cm, je v Čechách doložena na několika hradech. Připustíme-li tedy, že síla zdi novohradského bergfritu činí 450 cm, průměr interiéru by činil cca 400-500 cm, což je (jak uvidíme dále) u bergfritů zcela nezvykle velký prostor, nikoliv však ojedinělý. Otázkou samozřejmě je, jak si takový prostor v přízemí bergfritu vysvětlit a kam tyto věže vlastně zařadit.

7.7 Schönbuch

Výzkum hradu, který začal v roce 2004, se dotkl i zdejšího bergfritu, přičemž se podařilo prokázat, že nejprve byla vystavěna věž a teprve až poté k ní byla přiložena věž (Durdík 2005, 97; týž 2008, 106). Věž má v průměru 1000 cm, zatímco její interiér pouhých 200 cm. Síla zdiva tak činí okolo 400 cm.¹¹

7.8 Starý Herštejn

Archeologický výzkum prováděný v roce 2006 prokázal existenci do té doby pouze uvažované severní věže (k dosavadnímu poznání a celkové podobě hradu např. Procházka 1989, 215-228). V sondě 1 o rozměrech 210 x 60 cm bylo odkryto její základové zdivo s dobře

¹¹ Za poskytnuté metrické údaje děkuji Doc. F. Gabrielovi.

dochovaným vnitřním lícem (až do výše šesti řádků). Interiér věže měl nepravidelně kapkovitý tvar. Vnější líc zachycen byl zachycen pouze v jižní části, směřující do prostoru vnitřního hradu. Tato zeď byla přímá a její síla se pohybovala mezi 250 a 270 cm. Vnější líc zbytku věže zachycen nebyl, lze však předpokládat, že byl oblý a kopíroval nepravidelný půlkruh tvořený hranou podložní skály. Věž tak měla nejspíše vnější tvar nepravidelné podkovy. Zajímavým poznatkem je fakt, že část průběhu zdiva byla založena na vrstvičce uhlíků a popela (s absencí zlomků mazanice) o mocnosti 1,5 cm a délce asi 30 cm.

Přestože sonda byla poměrně mělká, byl v interiéru věže nalezen početný a kvalitní soubor artefaktů, zejména keramických zlomků. Ty byly v tomto prostoru deponovány patrně již během výstavby věže a krátce po ní, viz dále (Kausek – Procházka v tisku, 6).

Z nejstarších nálezů je třeba zmínit torzo hrnce s jednoduchým šikmo seříznutým okrajem a s výzdobou ryté intervalové šroubovice, datovatelný snad již na přelom 12. a 13. století. Možná ještě starším by mohl být zrekonstruovaný hrnec s trubkovitou výlevkou. Analogická keramika pochází z hornofalckého hradu Runding a bývá datována do 11. až 12. století. Dále byl v interiéru věže nalezen zlomek keramického kahanu či fragment poháru. Na dnech nádob se občas objevují hrnčířské značky. Tyto nálezy pocházejí ze 13. století, spíše z jeho druhé poloviny (Kausek – Procházka v tisku, 9). Z železných předmětů dominuje nález šipky s odlomeným řapem (Kausek – Procházka v tisku, 11).

Exkavací byl zkoumán i interiér jižní, doposud v nadzemní části dochované okrouhlé věže. Ovšem jak se ukázalo, věž byla vybrána a znovu zasypána již dříve, patrně v 19. století při romantických úpravách hradního areálu. Výplň tak byla tvořena pouze sutí, která obsahovala pouze několik zlomků glazované a zakuřované keramiky a fragment kamenného brousku. Po odebrání 340 cm mocné suťové vrstvy byla odhalena rovná podlaha suterénu věže, tvořená placáky pojenými maltou.

Podlahu ještě překrývala maltová vrstvička (Kausek – Procházka v tisku, 7).

7.9 Škvorec

Archeologický výzkum J. Špačka v letech 2009-10 mimo jiné v úplnosti odkryl základ okrouhlého bergfritu, vevázaného do obvodové hradby (Durdík 2011, 104). Vnější průměr věže činí 1090 cm, síla zdi 355 a vnitřní průměr 380 cm¹².

7.10 Velešín

V roce 2008 byl proveden předstihový archeologický výzkum v areálu hradu, vyvolaný potřebou památkově zajistit havarijní stav reliktních zdí. Jedna ze dvou vytyčených sond byla položena do prostoru hradního bergfritu, který byl navíc ještě ohrožen destrukcí, způsobenou nezákonným výkopem, který zde byl učiněn.

Věž se nachází na nejvyšším bodě hradního areálu. Výzkum se zaměřil na její severovýchodní část, kde byl zmíněným nezákonným výkopem odkryt a částečně vybrán výklenek situovaný v síle zdi, který obsahoval okrouhlou šachtu o průměru 70 cm. Výklenek, jehož část byla patrna již před jeho nelegálním odhalením, prokazatelně pocházel z téže stavební etapy, jako založení samotné věže. Jak předstihový výzkum ukázal, osa této niky je orientována mírně koncentricky ve vztahu ke středu kružnice interiéru věže. Šachta, nacházející se v severovýchodním ukončení výklenku je hluboká 230 cm. Její dno je zahloubeno do skalního podloží a je mírně miskovitého tvaru. Povrch dna je ještě omázan maltovou vrstvou. Jedná se nepochybně o záchodovou šachtu, s jejímž intenzivním používáním se zřejmě v suterénu věže příliš nepočítalo.

12 Za poskytnutí těchto informací děkuji Doc. F. Gabrielovi.

Dalším zjištěním výzkumu je nalezení stop po záměrném boření bergfritu Rožmberky po jeho opuštění.

K nálezům kvalitních movitých artefaktů však nedošlo, neboť se odkryv pohyboval pouze v úrovni destrukčních vrstev různého stáří (Durdík – Polcar 2009, 49).

7.11 Vimperk

Archeologický výzkum z roku 2009 odhalil na nejvyšším místě prvního nádvoří horního zámku základové zdivo čtverhranného bergfritu. Datace jeho výstavby je velice pozdní, vedoucí výzkumu T. Durdík ji přiřadil době okolo roku 1400, přičemž předpokládá, že šlo o náhradu obdobného staršího objektu (Durdík 2011, 119).

7.12 Vízmburk

Velice známý a patrně největší archeologický odkryv hradu v Čechách vedený Antonínem Hejnou započal v roce 1972. Toho roku byla vytyčena síť sond pokrývajících pahorek skrývající v sobě velkou útočištnou věž. Také byla část jejího interiéru vyčištěna. Další aktivity související s odkrýváním věže nastaly až po osmi letech výzkumu v roce 1980, kdy byl odkryt prostor mezi bránou a částí pláště bergfritu. V roce 1982 byl vyčištěn zbytek obvodu věže od suťových vrstev a teprve roku 1984 došlo k úplnému vytěžení stratigrafických jednotek z interiéru věže (Razím 2012, 12-14).

Odkrytá věž byla poměrně mohutná, její vnější průměr přesahoval 1100 cm a síla obvodní zdi přesáhla 400 cm. Interiér věže je o průměru 270 cm. Na jeho dně byla zjištěna anomálie v podobě výklenku zprvu interpretovaného jako trezor (viz kapitola Spodní prostory bergfritů). Výzkumem bylo dále zjištěno, že přízemí věže bylo zaklenuto kupolí, nad níž se nacházelo první patro, v průměru o 70 cm delší, než přízemí. Důležitým zjištěním pro chronologii výstavby hradu bylo, že jeho stavba

nejspíše započala právě touto věží. Rovněž byly zjištěny stopy záměrného boření a stržení věže do prostoru nádvoří, doloženého písemnými prameny k roku 1447 (Razím 2012, 34-35).

8 VLASTNÍ TERÉNNÍ PRŮZKUM

V rámci vlastního průzkumu jsem vybral několik věží, a to tak, aby pokud možno pokrývaly více regionů. Dalším kritériem výběru byla mnou vnímaná absence publikované dokumentace dané věže. A rovněž jsem se snažil pokrýt všechny stupně dochování (s výjimkou zcela zachovalých věží).

V rámci popisu objektů bude nutné alespoň základním způsobem naznačit širší souvislosti ohledně celkové dispozice a historie jednotlivých hradů. Ovšem budou uvedeny jen základní a nezbytné údaje, umožňující alespoň elementární zasazení bergfritu do daného kontextu.

8.1 Helfenburk u Bavorova

Hrad byl založen nedlouho po polovině 14. století, jak dokládá listina, v níž povoluje císař Karel stavbu čtyřem bratřím rodu Rožmberského. V roce 1593, kdy jej Petr Vok z Rožmberka prodává městu Prachatice, je hrad již pustý (Durdík – Sušický 2002, 27). Hlavní obytnou složku tvořilo dvoupalácové jádro, situované na nejvyšším bodu staveniště. Z východu, jihu a západu bylo obíháno parkánem. Čelní severní hradba jádra byla prodloužena směrem k východu i západu, přičemž na východě ji ukončovala drobná okrouhlá věž či spíše bašta (neboť původně zřejmě nepřevyšovala onu hradbu, do níž byla vetknuta¹³ (Durdík – Sušický 2002, 28). Severně od palácového jádra se za dnešním druhým nádvořím tyčila na skále velká okrouhlá věž. Byla vetknuta do čelní hradby, v níž byla pod věží na západní straně prolomena kulisová brána. O tom, zda již od počátku existovalo i dnešní prvé nádvoří nevíme (Durdík – Sušický 2002, 29). V případě, že by tomu tak nebylo, byla by

¹³ K definici bašt např. Durdík – Bolina 2001, 44-46

tedy velká věž situována na nejexponovanějším místě hradu, v těsné blízkosti první brány.

Věž (obr 1) je zděna z lomového kamene s pravidelným řádkováním (jednotlivé šichty jsou od sebe vzdáleny od cca 80 cm po 1 metr). Jediný vstup do interiéru je situován v úrovni druhého podlaží a otevírá se do prostoru dnešního druhého nádvoří. Sedlový portál (viz obr 2) se nachází ve výšce 12,5 metru od dnešního terénu (měřeno od paty věže při jejím západním styku s čelní hradbou – z tohoto místa měřeny všechny následující exteriérové výškové úrovně). Ve stejné úrovni obíhá po celém obvodu úskok, tvořící římsu zeslabující z vnějšku sílu zdi o 18 cm. Římsa byla ještě zvýrazněna na ní spočívajícími kamenickými články, z nichž je většina dodnes dochována (obr.3).

V úrovni prvního - vstupního patra, je obvodní zeď silná 264 cm. O síle zdi a celkovém provedení interiéru v přízemí se není možno s určitostí vyjádřit, neboť není přístupné. Je však pravděpodobné, že zde bude zeď ještě o několik desítek centimetrů silnější, předpokládáme-li, že podlaha vstupního podlaží leží na úskoku zdi, jak je tomu i ve vyšších podlažích (viz. níže). Vstup byl zajištěn závorou, o čemž svědčí dochované hraněné kapsy (16 x 20 cm) za ostěním portálu, o hloubce 145 cm a 16 cm.

Interiér vstupního podlaží o kruhovém půdorysu má průměr cca 310 cm. Zdivo je zde lomové, bez znatelného řádkování. Vnitřní prostor není osvětlen žádným otvorem kromě vstupního. Jediným pozorovaným detailem je obdélná kapsa zapuštěná do síly zdiva, a to přibližně v úhlu 70°. Nachází se ve výšce 165 cm nad úrovní podlahy a její rozměry jsou 40x18 cm. Její hloubka činí 20 cm.

Ve výšce 270 cm od podlahy vstupního patra se nachází plochý strop, tvořící zároveň pochozí úroveň vyššího podlaží, kam bylo možno vystoupat po dřevěném schodišti či žebříku. Druhé patro je o málo rozměrnější než první. Jeho vnitřní průměr je 378 cm. Toto podlaží osvětluje jediné okno v jihovýchodní části. Vzdálenost mezi směrem ven se sužujícími špaletami je 114 a 50 cm. Okenní nika je segmentově

zaklenuta a její bankál je situován přibližně 65 cm nad podlahou. Patka klenby se nachází 117 cm nad bankálem, zatímco její vrchol ve výšce 143 cm. V místě popisovaného otvoru činí síla zdi 230 cm.

Podlaha dalšího patra leží na padesáti centimetrovém ústupku obvodní zdi, který se nachází 260 cm nad úrovní podlahy třetího podlaží. Průměr tohoto (třetího) patra tedy činí 480 cm. Tloušťka zdi je zde přibližně 210 cm. Místnost osvětluje celkem pět rozměrných otvorů. Tři z nich lze označit za okna. První je tvořeno segmentově zaklenutou nikou, jejíž špalety se směrem ven zužují. Šířky nik jsou 167 cm a 115 cm. Hloubka niky činí 178 cm a je zakončena okenním otvorem o světlych rozměrech 70 x 140 cm. Při levé špaletě (v pohledu z interiéru) se nachází 45 cm široká kamenná lavice. Druhé okno je menších rozměrů, nika s asymetricky se zužujícími špaletami směrem ven je široká 122 cm a 70 cm. Světlost otvoru činí 25 x 120 cm. Hloubka prostě hraněného ostění je 22 cm. Poslední okno je umístěno v čelní stěně rozměrné segmentově zaklenuté kobky, jenž je široká 248 cm a ve vrcholu klenby vysoká 225 cm. Obě špalety jsou rovnoběžné, avšak jejich osa nesměruje přesně do středu kruhového interiéru, takže pravá měří 210 cm a levá jen 194 cm. Samotný okenní otvor o světlosti 24x48 cm se nachází v segmentově sklenuté nice o šířce 53 a výšce 97 cm. Zbývající dva otvory nelze považovat za okna. Prvním z nich je otvor široký 91 cm, jehož souběžné špalety prostupují celou silou zdi. Tento vstup je zaklenut segmentovou klenbou, vysokou k vrcholu 225 cm. Tento otvor nepochybně sloužil ke vstupu do prevétu, o čemž svědčí dochované zbytky konzol (obr. 4), které jej nesly. Druhý ze zmíněných otvorů je široký 58 cm a jeho zužující se špalety rovněž prostupují celou zdí. Otvor je vysoký 197 cm a připomíná rovněž průchod. Ovšem kam by mohl vést nedokážu odhadnout, neboť žádné další stopy, které by mohly napovědět zde neregistrujeme. Posledním otvorem ne v pravém slova smyslu je průchod na schodiště v síle zdiva, vedoucí na ohoz. Tato část je však v současné době nepřístupná, takže nebylo možno jí zdokumentovat.

Bergfrit hradu Helfenburka je poměrně pozdní ukázkou stavby tohoto druhu, ale nevykazuje (alespoň ve své spodní části) žádné anomálie, které by ho odlišovaly od starších věží tohoto typu. Jediné, co snad částečně vybočuje z „normy“ je rozměrné nejvyšší podlaží, vybavené záchodem, velkými okny a schodištěm v síle zdiva. Těmto problémům se budu věnovat dále.

8.2 Talmberk

Hrad byl nejspíše založen rodem Kouniců po počátku 14. století. Nejspíše v 16. století byl hrad opuštěn a ponechán svému osudu (Durdík – Sušický 2000, 125)

Jádro hradu bylo zhruba obdélného obrysu, přičemž na koncích přímé čelní hradby byly do jejího zdiva vevázány dva věžovité objekty. Západní z nich je nepravidelného půdorysu, jeho tvar připomíná čtvrtku kružnice se zaobleným pravým úhlem, který zároveň tvoří zalomení čelní hradby v západní podélnou. Jak tuto stavbu interpretovat je otázkou, zřejmě ale měla věžovitý charakter. Na protilehlém konci čelní hradby je situován okrouhlý bergfrit, zatažený do nádvoří, pouze směrem na východ mírně předstupující před podélnou obvodovou hradbu. Uprostřed prolamuje čelní hradbu kulisová brána, takže příchozí má po pravé ruce onen nepravidelný věžovitý objekt, po levé pak velkou věž. Vnitřní hrad je dnes zastavěn parazitní zástavbou a pro účely této práce nemá velký smysl jej zde blíže popisovat.

Zřícenina a především velká věž byla dlouho dobře dochována. Až počátkem 20. století došlo ve velké věži ke statickým poruchám, které byly sice opraveny, ale již v roce 1933 se část zdiva věže vylomila. Místní obyvatelé proto zbytek věže raději z bezpečnostních důvodů zbourali a ponechali ji pouze do úrovně stropu suterénu (Durdík – Holeček 1976, 144). Dle starých popisů a vyobrazení obsahoval bergfrit 3 patra, přičemž do prvního vedl vstup. Kromě něho se zde nacházely ještě dva portály, z čehož T. Durdík usuzoval na zapojení věže do komunikačního schématu

ochozů obvodové hradby (Durdík – Holeček 1976, 150). Věž byla mírně kónická a v nejvyšším podlaží ji osvětlovalo několik štěrbinových okének v pravidelných rozestupech (Durdík – Holeček 1976, 150). Hrad jako celek pak dle T. Durdíka spadá do rozvinutých, obohacených bergfritových dispozic, k nimž nachází analogie v oblasti povodí Berounky a severního Podbrdská (Durdík – Holeček 1976, 152).

K průzkumu talmberského bergfritu (přestože nepatří k nejlépe dochovaným) jsem se rozhodl proto, že doposud neexistovala jeho kvalitní dokumentace. Plánek publikovaný ve výše citovaném díle je spíše orientační a jeho hlavním účelem je podat základní představu o aktuálním stavu celé hradní dispozice. Úměrně tomu je nepřesně zachycen i bergfrit. Rovněž přiložené měřítko je pouze orientační, neboť zaměření proběhlo krokováním.

Dnešní stav věže (Obr. 5) odpovídá situaci v roce 1976. Zdivo věže je dochováno zhruba do výšky podlahy prvního patra. Na vnějším plášti obvodní zdi neregistrujeme žádné detaily, které by bylo možno popsat. Snad je to dáno novověkými opravami, které zde proběhly. Dnešní vstup do interiéru je nově proražen v severozápadní části obvodu věže. Vstup je tvořen segmentově sklenutou nikou, jejíž šířka činí 240 cm. Její špalety zeslabují z vnějšku sílu zdiva cca o 95 cm. V čele niky je do interiéru věže proražen průlez o šířce 72 cm. Jeho špalety probíhají rovnoběžně, nesměřují však do středu kružnice, takže levá (v pohledu z exteriéru) měří 219 a pravá jen 190 cm. Chodbička je kryta pravděpodobně betonovým překladem (Obr. 6).

Kruhový interiér o průměru 300 (pod ústupkem viz. níže) a 350 cm, již vykazuje podstatně více dochovaných detailů, než tomu bylo u vnější fasády. Po celém obvodu probíhá ústupek zdiva, v průměru široký 25 cm. Nachází se několik málo centimetrů nad dnešní pochozí úrovní a nepochybně sloužil k ukotvení stropu dnes zasypaného suterénu. Na ústupek pak navazovalo celkem sedm (možná osm, viz níže) značně nepravidelně rozmístěných kapes čtvercového až obdélného průřezu, o

stranách kolísajících okolo 30 cm (obr. 7). Všechny kapsy svými osami směřují do středu kruhového interiéru. Jedná se o negativy do stěny zazděných trámů podpírajících podlahu. Velice zajímavá je velká variabilita jejich hloubek. Tři kapsy jsou hluboké cca 35 cm (z nichž jedna je pouze hypotetická, v jejím předpokládaném místě je dlouhá horizontální kaverna o uvedené hloubce), dvě 70 a jedna 140 cm. Nejhlubší jsou dvě poslední sousedící kapsy o hloubkách 200 a 260 cm.

Síla obvodní zdi, měřitelná jedině novodobým vstupem, činí 290 cm, což znamená, že nejhlubší kapse zbývá jen cca 40 cm k prostoupení vnějším lícem. Jaký účel mohlo mít tak hluboké zapuštění podlahového trámu do zdi neumím vysvětlit. Pokud by se jednalo jen o jeden takto zahloubený trám, mohl by mít snad účel středové podpěry.

Ve vyšších částech již ve zdivu nenacházíme žádné detaily, ani stopy po ukotvení podlahy prvního patra.

Celkový průměr talmberského bergfritu dosahuje 930 cm.

8.3 Žebrák

Hrad Žebrák byl vystavěn ve druhé polovině 13. století rodem Buziců. Za Karla IV. se dostal do královských rukou, ve kterých setrval až do vlády jeho syna Václava. Ten zde provedl výraznou přestavbu. Hrad byl poté v rukou zástavních držitelů a po požáru roku 1532 přestal být udržován (Durdík – Sušický 2000, 165).

Stavenišťem hradu se stal úzký podlouhlý skalní hřbet, což způsobilo jeho nezvyklou dispozici. Budovy jádra hradu jsou řazeny v linii za sebou. V čele hradu se situována menší okrouhlá věž, za níž se nachází věž hlavní – okrouhlý bergfrit, jenž je obepnut plášťovou hradbou. Za ním se pak nachází palác. Hrad bývá považován za první ukázkou obohacení šlechtického hradu bergfritového typu o druhou věž.

Hradní bergfrit, o průměru kruhové podstavy 1075 cm obsahuje celkem sedm podlaží plus nově upravený ochoz. Vstupovalo se do něho patrně z paláce v úrovni prvního patra po můstku. Dnešní portál je opatřen půlkruhově zaklenutým ostěním hraněného průřezu s jednoduchým okosením na vnější straně. Jeho světlost činí 80 cm, vstupní chodbička je široká 112 cm. Síla zdi v úrovni druhého podlaží činí 310 cm. Vstup byl jištěn závorou, o čemž svědčí dvě protilehlé kapsy, z nichž hlubší proniká 150 cm do síly zdi. V kapsách se dodnes dochovalo jejich dřevěné obložení. Hraněná závora, která do kapes pronikala, měla rozměry cca 16 x 13 cm. Vnitřní průměr tohoto patra je 455 cm. V dnešní podlaze se nachází otvor (obdobný otvor se zde jistě nalézal i v době života hradu), jímž je možné nahlédnout do temného přízemí. To je hluboké 880 cm a neosvětluje jej žádný otvor. Podlaha vstupního podlaží leží nejspíše na ústupku zdiva, jehož rozměr však není možné změřit. Místnost je osvětlena jediným okénkem o interiérové světlosti 65 x 60 cm, jehož špalety se směrem ven zužují. Okénko směřující na jih není opatřeno žádnou nikou zeslabující sílu zdi, takže z něho není možné ani sledovat prostor před hradem, tím méně pak střílet.

Asi 320 cm nad úrovní podlahy druhého podlaží se nachází ústupek ve zdi, který ji zeslabuje o 60 cm. Na něm spočívala podlaha druhého patra. Toto podlaží je opět osvětleno jediným, obdobným okénkem, které směřuje jj východně.

O 340 cm výše se nalézá další ústupek ve zdi, zeslabující ji o 55 cm. Čtvrté podlaží, na něm původně spočívající, je opět osvětleno identickým okénkem, jako předchozí dvě patra. To směřuje na jj západ.

Páté podlaží bylo neseno trámy, po nichž se dochovala dvojice osmi protilehlých kapes zapuštěných do síly zdi. Těsně nad nimi ještě po obvodu obíhá drobný ústupek, který však pro jeho nedosažitelnost nebylo možné změřit. Interiér je opět osvětlován obdobným okénkem, které tentokrát směřuje na západ.

O 275 cm výš se nachází úroveň šestého podlaží, jehož trámy jsou zapuštěny do zdi, není však jasné, zda se jedná o obnovenou autentickou situaci. Toto podlaží neosvětluje žádný otvor.

Rozměrné sedmé podlaží o průměru 855 cm je osvětleno šesti identickými, pravidelně rozestoupenými okny. Okno je tvořeno segmentově zaklenutou nikou o šířce 115 a výšce k vrcholu klenby 244 cm. Směrem ven se zužující špalety jsou 135 cm dlouhé. V čele niky, širokém 95 cm se nachází vlastní okenní otvor opatřený neprofilovaným hranatým ostěním. Jeho světlost je 45 x 120 cm.

Podlaha dnešního ochozu je situována o 395 cm výš. Evidentně recentní parapetní zeď zde dosahuje síly 80 cm. Není však vyloučeno, že kopíruje starší situaci.

Žebrácký bergfrit, s výjimkou sedmého podlaží, poměrně dobře zapadá do výše nastíněného konceptu bergfritů. Je tedy tvořen ve spodní části silnou zdí a obsahuje vysoké neosvětlené přízemí, přístupné jen otvorem v podlaze vstupního, vysoko situovaného podlaží. Komunikaci mezi plochostropými podlažími, jen spoře osvětlenými jedním okénkem, zprostředkovávalo nejspíše příkré dřevěné schodiště či žebřík. Nutno ovšem zmínit, že rozměry interiérů se tato věž řadí mezi nejprostornější (viz tabulka č. 2 v příloze na cd). Otázkou představuje sedmé podlaží, ne zcela typicky provedené. Pozornost upoutá už jenom jeho enormně velký průměr, přesahující 8 metrů. Rovněž rozměrná okna zde působí nepatřičně, ačkoliv by jejich presence v nejvyšším podlaží nebyla u bergfritů úplnou výjimkou (viz výše). Ovšem žádný předěl stavebních fází se mi nepodařilo rozpoznat, takže mi nezbývá než považovat i sedmé podlaží za původní součást věže. Domnívám se, že se v tomto případě jedná o (minimálně příležitostně) obytnou místnost, určenou snad pro hlídače či strážného (Müller 1995, 166).

8.4 Perštejn

Hrad Perštejn byl nejspíše založen v druhé polovině 13. století pány ze Šumberka či z Rýzmburka. Poprvé je však připomínán roku 1344, kdy jej drželi páni ze Šumberka. Roku 1451 byl hrad dobyt hotovostí žateckého kraje a následně měl být zbořen, což se však údajně nestalo. Po připojení k Šumberku na začátku 16. století zpustl a v roce 1537 je již uváděn jako pustý (Durdík 2000a, 425).

Dispozice hradu je velice rozsáhlá a poměrně komplikovaná. Na základě dosavadních poznatků se jeví jako trojdílná. Vlastní jádro tvořené paláci a plášťovou hradbou bylo zřejmě můstkem propojeno s okrouhlým bergfritem, stojícím v sousedství mimo něj. Kromě toho se na opačné straně k jádru přikládala další, příkopem oddělená část, jejíž účel zůstává neznámý. Celý hrad ještě obklopovalo rozsáhlé vnější opevnění (Durdík 2000a, 425-426).

Bergfrit se dochoval pouze v torzální podobě. Nadzemně je dochována jen jedna jeho necelá polovina, takže máme možnost pozorovat vertikální řez jeho válcem (Obr. 10). Lícované zdivo je pravidelně řádkované, přičemž jednotlivé šichty jsou od sebe vzdáleny cca 50 cm. Ve spodní části vnějšího líce se nachází dvě vodorovné, poměrně pravidelné nad sebou situované kaverny (Obr 8). Jejich výška se pohybuje mezi 20 a 40 cm, délka pak činí několik metrů. Jejich původ ani stáří mi není známo, ale mohly by snad souviset s pokusy o historicky zmiňované bourání věže. To se zřejmě během pokusů zdálo příliš pracné a zdlouhavé, a tak bylo přistoupeno k razantnějšímu kroku, totiž k roztrhání věže střelným prachem. Tomu by velice dobře odpovídaly mohutné fragmenty masy zdiva, mnohdy ještě s dochovanými líci, které jsou roztroušeny ve svahu východně od věže (Obr 9). Dochované líce jsou zaoblené a tloušťka těchto několika metrových fragmentů se shoduje se silou zdiva stojící části bergfritu. Ta činí 295-300 cm. Na základě změření potřebných rozměrů stojícího torza byl (za předpokladu pravidelného kruhu) vypočten jeho vnější (970 cm) i vnitřní (370 cm)

průměr. Těmito rozměry se řadí do druhé velikostní skupiny českých bergfritů viz dále.

Interiér věže, dochovaný do výšce cca 800 cm, nevykazuje žádné stopy patrování. Z toho lze usuzovat, že je dochováno pouze vysoké, zřejmě neosvětlené přízemí věže.

8.5 Petrohrad

Hrad byl založen nejspíše Petrem z Janovic po roce 1358. V roce 1559 se hrad připomíná jako pustý. V polovině 17. století byla do blízkosti zbytků bergfritu postavena okrouhlá barokní kaple.

Dispozice hradu je poměrně špatně dochovaná, pro nás podstatná je severní část, kde se na drobné skalce nachází okrouhlý bergfrit, střežící přístupovou komunikaci pod ním procházející. Přímo v čele hradu však nestojí.

Na Petrohradě (i vzhledem ke značné jeho torzovitosti) došlo v rámci této práce pouze k změření základních půdorysných údajů a k okulární observaci.

Vnější průměr věže je 780 cm, síla zdi 190 a vnitřní průměr cca 390 cm. Věž je dochována pouze v úrovni přízemí a jeho zdi vykazují novodobé úpravy a vysprávky. Věž je nyní zcela nevhodně upravena na vyhlídku (obr 11). Ve svahu pod věží se mi podařilo nalézt několik kusů zbytků břidlicové střešní krytiny s průvrty (dokonce dva polotovary), které však se středověkým hradem (případně věž) pravděpodobně nesouvisí. Nejspíše se jedná o původní krytinu zmíněné barokní kaple, jež je dnes krytá šindelem.

8.6 Házmburk – bílá věž

Počátky hradu Házmburk nejsou zcela vyjasněny. První písemná zmínka pochází až z roku 1335, kdy jej král Jan prodává Zbyňku Zajíci z

Valdeka. Ovšem k založení hradu došlo podstatně dříve a je doposud otázkou, zda se ve druhé půli 13. století jeho stavebníky stali Lichtenburkové či panovník (Líbal – Macek – Urban 1991, 107-110). V 15. století začal hrad upadat a v roce 1586 se již uvádí jako pustý. Dispozice hradu je dvojdílná. Dolní části dominuje tzv. Černá věž, okrouhlý bergfrit, opatřený zhruba ve dvou třetinách výšky ústupkem zdiva a zbytky kamenných krakorců, na nichž spočíval druhý ohoz (prvním je míněn vrcholový). Bergfrit je kapkovitě obtočen obvodovou hradbou. Nás ale bude zajímat především horní hrad. Tomu dominuje čtverhranná tzv. Bílá věž, jež je obklopena vysokou plášťovou hradbou, k níž se z jihu a západu přikládají palácové budovy (Líbal – Macek – Urban, 110; Durdík 2000a, 153). Nás pochopitelně zajímá ona Bílá věž, označovaná v literatuře obvykle (na základě síly zdi v přízemí dosahující pouze 200 cm) za donjon (např. Menclová 1972, 351).

Věž (obr 12) se nachází na nejvyšším bodě staveniště a její výška od paty po vrchol cimbuří je asi 25 metrů. Její půdorysné rozměry činí 840 x 705 cm. Již na první pohled je zvenčí vidět, že se nejedná o jednu stavební fázi. Věž je stylem zdiva horizontálně rozdělena do tří přibližně stejně vysokých částí. Nejnižší představuje zdivo z lomového kamene. Prostřední část je zděna z nahrubo opracovaných kvádrů. Těsně pod předělující římsou je na východní straně patrný úzký pruh lomového zdiva. Nad zmíněnou římsou pokračuje zdivo z pečlivě opracovaných kvádrů.

Nejmladší částí stavby je horní část nad římsou. Dnešní ohoz, evidentně dozdívaný v relativně nedávné době, je opatřen parapetní zídkou se třemi stínkami na východní a čtyřmi na západní straně. Šířka stínek činí 150 cm, proluk pak 90 cm. Síla parapetní zídky dosahuje 74 cm. Parapetní zeď s cimbuřím vymezuje prostor o rozměrech 600 x 735 cm.

Sestoupíme-li o patro níž, dostaneme se do rozměrného prostoru osvětlovaného v každé stěně jedním velkým oknem opatřeným sedilemi.

Rozměry stěn jsou 488 x 625 cm. Okna jsou téměř identická, tvořená 61 cm hlubokou nikou, podél jejichž špalet se nacházejí 48 cm vysoké a 36 cm široké sedile. V čele 138 cm široké niky se nachází na výšku postavený obdélný otvor o světlosti 60 x 90 cm. Okna jsou opatřena jednoduchými hraněnými ostěními. Pouze ostění západního má složitější profilaci (obr. 13) Charakteristickými prvky tohoto prostoru jsou na první pohled nahodile rozmístěné drobné kapsy vysekané do kvádrů líce (obr. 14). Podlaha tohoto patra leží na 20 cm širokém ústupku v síle zdi.

Další podlaží (směrem dolů) má všechny stranové rozměry o 40 cm kratší. Toto podlaží je osvětleno pouze třemi okny (západní stěna je slepá). Okna jsou celkově drobnějších rozměrů než ve vyšším podlaží. Všechny tři okna jsou obdobných rozměrů i provedení. Nika široká 71 cm a hluboká 80 cm je v čele prolomena obdélným otvorem o světlosti 40 x 176 cm. Okna tohoto podlaží se svým uspořádáním v půdorysu věže více vzdalují pravidelnému systému, než je tomu u vyššího patra. Ve stěnách podlaží se opět objevují drobné hraněné kapsy, mělce zapuštěny do kamenných kvádrů. Dvěma takovými kapsami jsou opatřeny i nároží obou špalet niky ústící do otvoru jižního okna. Obě kapsy o rozměrech 6 x 9 x 9 jsou ve stejné výškové úrovni.

Nižší patro je již osvětleno pouze jediným, východním oknem, obdobně řešeným, jako předešlá. Šířka okenní niky činí 78 cm, její hloubka pak 96 cm (rozdílnost hloubky od nik oken vyššího podlaží je způsobena ústupkem ve zdi mezi těmito podlažími). V jižní stěně se nachází dnes slepá nika o rozměrech 76 x 170 cm, které odpovídají rozměrům niky východního okna. Je tedy pravděpodobné, že i zde se původně nacházelo okno, později zaslepené. Nutno však dodat, že žádné stopy po zadržce se nepodařilo identifikovat. Ve východní polovině interiéru patra se v severní a jižní stěně nalézají dvojice tří hraněných kapes, situovaných proti sobě. Podlaha, či spíše podlážka, kterou nesly trámy v kapsách zapuštěné, byla široká cca 180 cm. Západní část této výškové úrovně tak zůstala bez podlahy. Nepochybně zde musíme předpokládat průběh dřevěného schodiště, ústícího na zmíněném peronu.

Ve východní zdi vpravo od okna se pak ještě nacházejí dva souběžné vertikální žlábků, jejichž šířka se pohybuje okolo 3 cm, délka 20 a 33 cm a největší hloubka dosahuje 4,5 cm. Účel těchto žlábků je mi neznámý.

Nižší podlaží je osvětleno pouze velikým gotickým oknem v severní zdi, opatřeném ostěním ve tvaru lomeného oblouku. Až k ostění se bohužel nebylo možné dostat, takže o jeho profilaci se vyjádřit nemohu. Nika (o šířce 122 cm), k oknu směřující je kryta dřevěnými překlady. Okenní otvor má ve světlé výšce cca 140 cm, šířku se změřit nepodařilo. V západní části interiéru pozorujeme stejnou situaci jako o patro výš na straně východní. Nalézá se zde dvojice tří protilehlých kapes, indikujících existenci schodišťového mezipatra. V úrovni nad vrcholem okenního ostění se nachází předěl mezi druhou a třetí fází výstavby věže (mezi nahrubo opracovaným a precizně opracovaným kvádrovým zdivem). Mezi tímto podlažím a úrovní podlaží nižšího se nalézá druhý předěl, tentokrát mezi první a druhou fází výstavby věže.

Toto nižší podlaží se již nachází v úrovni lomového, nejstaršího zdiva věže. Jižní stěnou prostupuje nevelké okénko, s ven se sbíhajícími špaletami, procházející celou silou zdi bez oslabení nikou. Jeho interiérová světlost je 95 (výška) x 85 cm. Hloubka otvoru, a tedy i síla zdi, činí 102 cm. Při exteriérovém ústí je okno široké 33 cm, výška zůstává stejná. Východní stěnu pak prolamuje nepřístupné a neměřitelné obdélné okno.

O patro níž je prostora osvětlena dvěma podobnými otvory jako štěrbinové okénko o patro výš. Prostupují jižní a východní stěnou věže.

V dalším podlaží směrem dolů se ve východní stěně nalézá původní vstup do věže. Šířka vstupní niky je v interiéru 117 cm, síla zdi v této úrovni činí 170 cm. V jižní stěně registrujeme opět drobné štěrbinové okénko obdobných proporcí jako předešlá. Odlišuje se však tím, že jeho exteriérové ústí je provedeno ve tvaru hrotitého oblouku. Rovněž jeho bankál směrem ven stoupá, jeho koncové převýšení oproti interiérové hraně činí 24 cm. Podlaha tohoto podlaží byla řešena poněkud složitěji.

Ve východní a západní stěně pozorujeme ústupek pro usazení prken podlahy. O 27 cm níž se nacházejí obdobné ústupky ve stěnách severní a jižní. Lze tedy usuzovat, že takto vzniklá dutina v konstrukci podlahy byla vyplněna nějakou izolační vrstvou. Pod tímto vstupním patrem se nalézají již úroveň přízemí. Do něho byl v novověku proražen ve východní stěně vstup, kterým se do věže chodí dnes. Vzhledem k tomu, že západní, jižní a východní stěnu ještě obíhá další ústupek ve zdivu, je pravděpodobné, že se pod dnešní pochozí úrovní nalézají ještě zasypaný prostor zahloubeného suterénu.

Věž tedy ve své konečné fázi obsahovala minimálně sedm podlaží plus ochoz. Vzhledem k tomu, že věž neobsahuje žádné stopy po konstrukcích souvisejících s přítomností záchodu a otopného zařízení, jakož i k poměrně nevelkým vnitřním prostorům, si dovoluji konstatovat, že splňuje všechny podmínky pro zařazení mezi bergfrity (dle v Čechách obecně uznávané definice).

8.7 Další drobné práce v terénu

Dále byl proveden pokus o ověření hypotézy o čtverhranném bergfritu hradu Žerotína. Protože hypotetická věž je patrna pouze na základě terénních reliktnů, bylo přistoupeno k metodě zatloukání železných tyček v pravidelných rozestupech po celé její hypotetické ploše. Cílem tohoto pokusu bylo zachytit místa, kde tyčka narazí na pevný podklad (zed'), a vytyčit tak přibližně půdorys podzemní stavby. Tento pokus však dle očekávání fatálně selhal, neboť inkriminované místo je plné suťového materiálu (obr 15).

Druhou drobnou akcí bylo ověření předpokládaného plného zdiva spodní části prácheňského bergfritu opět zatloukáním železných tyčí do prostoru interiéru věže. Průzkum nepotvrdil tuto všeobecně přijímanou představu, neboť s výjimkou okrajů věže se v celém jejím interiéru podařilo zatloukat tyče bez problémů až 1m hluboko (delší tyče nebyly k dispozici (obr 16).

Další čistě měřičské práce (odtud brány některé údaje do databáze) proběhly na bergfritu Rabštejna n. Střelou, Jindřichova Hradce, Landštejna, Borotína, Práchně, Lopaty a Krašova.

9 ANALÝZA ČESKÝCH BERGFŘITŮ

Na základě dostupných pramenů jsem se pokusil pro potřeby této práce shromáždit všechny dosud známé hrady, jejichž součástí byl alespoň jeden bergfrit. Do základního seznamu (viz. Tabulka č. 1 v příloze na cd) byly zahrnuty i lokality, kde je existence bergfritu pouze hypotetická a to s různou mírou pravděpodobnosti. Hypotetické bergfrity lze rozčlenit do tří skupin.

První skupinu představují objekty, které jsou známé pouze z historických (dobových psaných) nebo ikonografických pramenů, které se ale do dnešních dnů nedochovaly, takže jejich bližší průzkum a jednoznačné zařazení do určité kvalitativní kategorie nelze učinit. Do této skupiny patří i popisy, případně jiná dokumentace zejména starších badatelů, jejichž předmětem byly již dnes zaniklé objekty.

Druhou skupinu představují hrady, u nichž archeologizace postoupila do té míry, že jejich pozůstatky lze číst už jen z terénních reliktnů, popřípadě značně torsálního zdiva. Zde je často hlavním a nejtypičtějším vodítkem přítomnost kuželovitého konvexního útvaru, zejména je-li situován v čele hradní dispozice.

Poslední skupinou jsou zbytky staveb, které lze na základě jejich dochování kvalifikovat jako věže, ale z různých důvodů je nejasná jejich hlavní funkce v době života hradu.

Celkem bylo shromážďeno 198 možných bergfritů, k nimž připadá 176 hradů (viz tabulka č 1 v příloze na cd). Z toho „jistých“ bergfritů je 99 (jedná se o ty věže, které jsou za bergfrity v odborné literatuře považovány, a to bez větších polemik), k nimž náleží 91 hradů.

V následujícím textu se budu věnovat převážně věžím dochovaným alespoň tak, aby byl možný alespoň jejich nejelementárnější rozbor. Bude-li to vyžadovat situace a bude-li zmiňovat bergfrit náležící do jedné z kategorií hypotetických bergfritů, bude na to vždy upozorněno.

Následně se pokusím porovnat níže popsané vlastnosti objektů tradičně považovaných za bergfrity s věžemi patřícími do poslední skupiny hypotetických bergfritů (viz výše).

Bohužel z celkového počtu 99 věží se mi u dvou (Líčkov a Skalka) nepodařilo dohledat nebo jinak zjistit metrické údaje. Tyto věže tedy budou pouze uvedeny v základním rozčlenění dle původce, doby vzniku a půdorysného tvaru. Do analýzy pracující s metrickými údaji však zahrnuty nebudou. Vzhledem k celkovému počtu věží snad tento nedostatek nezpůsobí větší zkreslení celkového obrazu.

Upozorňuji, že v následujícím textu bude při uvádění konkrétních dat čerpáno (nebude-li uvedeno jinak) z Tabulky č 2 v příloze na cd. Rovněž při popisech a sledování různých znaků bude kladen důraz pouze na původní řešení (je-li rozpoznatelné). Nebude tedy hlouběji rozebírat mladší zásahy a přestavby.

Bohužel značná fragmentárnost některých údajů, týkajících se zejména rozměrů a jiných vlastností vyšších podlaží, stejně jako některé otázky vnějšího i vnitřního komunikačního schématu (tyto údaje se podařilo shromáždit jen výjimečně, a to v případech vlastní dokumentace či nemnoha podrobně publikovaných průzkumů) neumožňuje exaktní analýzu v plném rozsahu. Jsem si vědom toho, že jsem v tomto ohledu evidentně přecenil své síly, ale některé závěry z údajů, které se shromáždit podařilo, bude možné učinit.

9.1 Stavebníci bergfritů a doba jejich vzniku

9.1.1 Dvanácté století

9.1.1.1 První polovina

Nejstarší bergfrity na území dnešních Čech pocházejí z počátku 12. století. Patrně nejranější útočištné věže bychom našli na hradě v Chebu. Kamenný hrad zde někdy v první třetině 12. století založil správce Severní marky, markrabě Děpolt II. z Vohburgu (Úlovec 1998, 79). Jeho hrad je poměrně špatně poznán, ale díky archeologickému výzkumu bylo odkryto jeho čelo, tvořené rovnou obvodovou hradbou, jejíž konce v mírném zaoblení těsně obepínaly dvě okrouhlé věže, stojící uvnitř hradu.

9.1.1.2 Druhá polovina

Jisti si však můžeme být tím, že mladší chebská hranolová věž, vystavěná v superpozici s jižní věží vohburgskou, bergfritem je. Byla vystavěna Fridrichem Barbarossou po roce 1165 (Durdík 2000, 205).

9.1.2 Třinácté století

9.1.2.1 První polovina

Ani u prvních staveb námi sledovaného typu ve 13. století ještě nemůžeme předpokládat jakýkoliv domácí vliv. Pravděpodobně na přelomu 12. a 13. století, spíše však až v prvních letech století třináctého, byl založen hrad Kinsberg ve Starém Hroznatově, jemuž dominuje mohutný bergfrit, nepochybně náležející ke nejstarší fázi hradu (Anderle – Knoll 2009, 25-26).¹⁴ Jednalo se o ministeriální hrad příslušející k císařskému Chebu (Karel – Knoll 2003, 79).

¹⁴ Dříve byl vznik hradu kladen ještě do závěru 12. století (např. Karel – Knoll 2003, 78)

Ze samého počátku 13. století pochází rovněž hrad *Neuberg*, který je stejně jako *Kinsberg* dílem německé šlechty (např. Úlovec 1998, 175-176).

Pro 12. století a první roky století následujícího zůstává na základě dosavadních vědomostí Cheb a s ním spjaté hrady jedinou oblastí na dnešním území Čech, kde se setkáváme s bergfrity. Ovšem tyto stavby rozhodně nelze spojovat s českým prostředím, jedná se o hrady předních německých rodin, totiž Vohburgů a Štaufů, později pak chebských ministeriálů (např. Durdík – Bolina 2001, 143).

V první polovině 13. století se již začínají pozvolna objevovat i bergfrity české. Nejprve si povšiměme staveb královského založení¹⁵.

Z přelomu dvacátých a třicátých let 13. století pochází hrad Loket i se svými bergfrity. Hrady obsahujícími útočištné věže z téhož období, tj. Z první poloviny 13. století jsou dále Landštejn, Velešín (Durdík – Bolina 2001, 144), Jindřichův Hradec (Durdík 1992, 70-71), Osek (Rýzmburk) (Durdík 2000, 407) a snad i Týřov, jehož dataci před rok 1250 však zpochybnil V. Razím na základě výsledku dendrochronologické analýzy trámku odebraného z velké věže, jehož skácení je takto datováno do období po roce 1260 (Razím 2005, 75; Kyncl 2005, 89-90).

Šlechtické hrady v první polovině 13. století jsou zatím ještě málo početné (k tomuto tématu např. Durdík 2000a, 17; 2000b, 37-39). K nejstarším šlechtickým bergfritům pak patří např. Velká věž Českého Šternberka, bergfrit hradu (dnešního zámku) Zbiroh či věž dolního hradu Rožmberka¹⁶, považovaná za bergfrit (Muk – Vilímková 1982, 379-380). K nejstarším bergfritům šlechtických hradů v čechách byla tradičně

15 Autor si je plně vědom značné ožehavosti tématu otázek zakládání královských a šlechtických hradů ve 13. století, zejména pak lokalit Jindřichův Hradec, Lichtenburg či Rýzmburk, ale i dalších (např. Durdík 2004, 169-175; Klápště 2003, 786-800; Razím 2004, 176-214), ovšem bude se v této práci převážně držet pojetí Tomáše Durdíka.

16 Tato věž však bývá považována i za donjon (Durdík – Bolina 2001, 151).

řazena věž hradu Volfštejna (např. Menclová 1972, 149; Durdík 2000a, 604). To ovšem vyvrátil stavebně-historický průzkum provedený zde J. Anderlem (Anderle 1998, 402; 407).

9.1.2.2 Druhá polovina

Ve druhé polovině 13. století dochází k celkovému rozmachu produkce hradů a s tím zároveň i bergfritů. Vedle královských hradů se ve velké míře (oproti předchozímu období) začínají uplatňovat i hrady šlechtické, jejichž součástí jsou velice často bergfrity (např. Durdík – Bolina 2001, 148-164). Protože nárůst hradních bergfritů je v této době opravdu markantní, budou v následujícím textu uvedeny pouze příklady těch (z mého pohledu) nejdůležitějších. Úplné počty i s uvedenými zdroji jsou zaznamenány v příslušné tabulce.

Začněme opět výskytem útočištných věží na královských hradech. Na hradech krále Přemysla II. Se tyto věže objevují poměrně hojně. Uvedme alespoň lokality Bezděz, Vitějovice, Svojanov, Zvíkov či Hradiště (pozdější Kotnov). Z hradů Václava II. Připomeňme např. Hrad Klapý (pozdější Házmburk) či Hasištejn (Durdík – Bolina 2001, 153-155).

Šlechtických hradů s bergfritem pochází z tohoto období ještě mnohem více, než hradů královských. Protože počet těchto hradů je značný, uvedu pro příklad jen některé nejlépe dochované či jinak významné. Mezy šlechtické bergfrity druhé poloviny 13. století patří například velká věž hradu Žebráku, Michalovic, Strakonic, Choustníku, Chřenovic či Švamberku.

Toto období je jednoznačně „zlatým věkem“ bergfritů v Čechách.

9.1.3 Čtrnácté století

9.1.3.1 První polovina

Bergfrity se v první polovině 14. století vyskytují (zakládají se nové) na českých hradech ještě zcela běžně. Oproti 13. století už však zůstávají

pouze ve výhradně šlechtické produkci (viz tabulka č. 2 v příloze na cd). Jediné výjimky snad mohou představovat některá sporná založení, jako je Prácheň¹⁷ či Házmburk, popřípadě Střekov založený sice šlechticem, ale na popud krále (Durdík 1998, 13). Na samé hranici 13. a 14. století stojí rovněž královský Hasištejn (Durdík 2000a, 150).

K šlechtickým novostavbám bergfritů patří např. Borotín, Dobronice, Frýdštejn, Kostomlaty pod Milešovkou, Pirkenštejn, Pecka, Rabštejn nad Střelou, Rychmburk či Zvířetice. K charakteristickým rysům tohoto období patří zdvojování (Kostomlaty, Vlašim) nebo dokonce ztrojování (Zvířetice) velkých okrouhlých věží v rámci jednoho hradu (Durdík – Bolina 2001, 108).

9.1.3.2 Druhá polovina

Ve druhé polovině 14. století výstavba nových bergfritů výrazně klesá. S královskými bergfrity se již neseťkáváme vůbec, šlechtických je poskromnu. S jistotou z tohoto období známe pouze tři takové případy: Helfenburk u Bavorova, Lopata a Petrohrad (viz tabulka).

9.2 Půdorysné vlastnosti

9.2.1 Okrouhlý půdorys

9.2.1.1 Vnější průměry

Okrouhlého půdorysu je dle očekávání naprostá většina českých bergfritů. Jejich počet činí 99 z celkového počtu popisovaných staveb. Dle vnějšího průměru je možno vytvořit 3 skupiny. První skupinu představují subtilní věže o průměru do 800 cm. Druhá skupina je nejpočetnější a obsahuje bergfrity o průměru od 801 do 1000 cm. Poslední skupinou jsou věže, které přesahují hranici 1000 cm. Upozorňuji,

¹⁷ Za zakladatele jsou považováni Bavorové ze Strakovic na popud krále Jana (např. Durdík 2000a, 446), nebo král Přemysl II. (ústní sdělení J. Anderleho).

že v následujících počtech nejsou zahrnuty dvě výše zmíněné věže. Protože obě patří do skupiny okrouhlých věží, pracuje následující rozbor s celkovou základnou 97 bergfritů.

Do první skupiny můžeme zařadit celkem 18 věží, z nichž nejmenšího shodného průměru 560 cm dosahují věže hradu Hauenštejna, Starého Herštejna (jehož druhá věž neumožňuje změření vnějšího průměru viz. kapitola Archeologie bergfritů) a Nístějky. Jen o málo větší je průměr bergfritu hradu Budětice, který činí 580 cm.

Třetí skupina obsahuje 19 bergfritů, z nichž nejmohutnějším je jeden ze dvou bergfritů hradu Vitějovice, měřící v průměru 1500 cm (Anderle – Procházka – Švábek 1987, 101).

Specifickou formou válcové věže je věž břitová. Byla-li terénní situace taková, že umožňovala do hradu střílet pouze z jediného směru, bylo výhodné postavit proti tomuto místu okrouhlou věž (nebo jiný fortifikační prvek), jejíž čelní část byla opatřena břitem (ostrou hranou), pomocí níž byla zvýšena odolnost věže v případě zásahu, neboť střela na věž dopadla pod ostrým úhlem a neškodně se po jejím plášti svezla (Durdík 2000a, 88). Bezpečně máme v Čechách doloženy tři břitové bergfrity (Strakonice, Svojanov, Zvíkov) a snad i čtvrtý na hradě Hluboká, kde situace není zcela jasná (Kovář 2011, 145).

9.2.1.2 Síla zdí

Síla zdí okrouhlých bergfritů se značně různí. Pro lepší orientaci si je opět roztřídíme do tří skupin. První skupinu představují věže, jejichž síla zdi v přízemí se pohybuje od 100 do 250 cm. Druhé skupině odpovídá síla zdi od 251 do 400cm. Poslední skupinu představují věže o síle zdi v přízemí, přesahující 400cm.

V grafech jsou zahrnuty všechny věže vyjma těch, které nelze na základě stanovených deskriptorů do analýzy zařadit. Jedná se o ty věže, mající přízemí plné, či vyplněné skálou. V analýze jsou zahrnuty bergfrity

královské, šlechtické a bergfrity, u nichž není zakladatel zcela jasný, není jisté, zda to byl král či šlechtic. Tuto skupinu označuji za neurčené. Vypuštěny byly hrady ministeriálů a první fáze chebského hradu. Důvodem je příliš malá četnost a odlišná kulturní tradice.

9.2.1.3 Výsledky analýz

Z analýzy okrouhlých bergfritů vyplývá, že valná většina všech bergfritů (královských, šlechtických a neurčených) spadá do skupiny věží o průměru 801-1000cm (graf 1). Dále pak, že ve shodě s autorovým očekáváním největší část českých bergfritů spadá do druhé skupiny se silou zdi od 251 do 400 cm (graf 2).

Další analýza se zaměřila na procentuální zastoupení jednotlivých tříd síly zdiva u královských založení. Ukázalo se, že 60 procent královských bergfritů spadá do skupiny druhé, 30 procent do první a 10 procent do třetí skupiny (graf 3). U šlechtických věží je situace podobná, zaznamenáváme jen nepatrný nárůst skupiny 2 na úkor 1. skupiny (graf 4).

Další část analýzy se soustředila na procentuální zastoupení jednotlivých skupin vnějšího průměru u královských hradů. Ukázalo se, že nejvíce (44 procent) jich spadá o 3. skupiny nejrozměrnějších věží (graf 5). Oproti tomu u šlechtických bergfritů má nejvyšší (50 procentní) zastoupení 2. skupina a třetí skupina zde tvoří pouze 24 procentní zastoupení (graf 6). Přesné počty věží příslušejících k jednotlivým kategoriím jsou vyjádřeny v tabulkách 1-3.

Z výše uvedeného vyplývá, že nejmarkantnější rozdíl mezi šlechtickými a královskými bergfrity je v jejich plošné rozloze.

9.2.2 Hranatý půdorys

Hranatému půdorysu náleží celkem 10 věží.

9.2.2.1 Čtyřboký

Čtyřbokých věží, jejichž pravidelnost a symetričnost se různí, je v Čechách registrováno celkem devět. Užití tohoto půdorysu je u bergfritů v Čechách velmi vzácné (jak ostatně napovídá samotný jejich uvedený počet) a na našem území je cizí. Typickými oblastmi jejich výskytu jsou zejména Franky, Horní Falc a Podunají. V Čechách jich nejvíce zaznamenáváme v jižních Čechách (celkem čtyři). Po dvou se nacházejí v Plzeňském a Karlovarském kraji a jeden čtverhranný bergfrit leží v Libereckém kraji. Často uváděná typičnost těchto věží pro jižní Čechy tedy platí jen do určité míry, je zde sice největší koncentrace, ale více čtverhranných bergfritů se nachází jinde.

Vzhledem k nízkému počtu těchto věží bylo upuštěno od jakýchkoliv statistických rozborů.

9.2.2.2 Polygonální

Jediným a velmi neobvyklým případem polygonálního bergfritu v Čechách je velká věž hradu Příběnice. Příběnice představují jeden z nejdůležitějších hradů jihočeských Vítkovců (např. Durdík – Bolina 2001, 87; Durdík 2000b, 41). Osmiboká stavba o vnějších stranách cca 510 cm a síle zdi přibližně 330 cm se dochovala převážně v úrovni přízemí. Pouze na straně obrácené k parkánu snad mívala v patře vstup. V síle zdi odtud mělo vést schodiště do vyšších podlaží (bez udání podrobností uvádí Menclová 1972, 179). Protože se v Čechách jedná o zcela ojedinělou a anomální stavbu, nebudeme se v rámci této práce pouštět do dlouhých spekulací o jejím možném původu a spokojíme se s tím, že její přítomnost v našich končinách snad nějak souvisí s Podunajím (Durdík 2000b, 41).

9.2.2.3 Jiný

Do této skupiny náleží věže, jejichž půdorys kombinuje hranaté prvky s okrouhlými. Takové objekty byly zjištěny celkem čtyři. Jedná se o lokality Dobřany, Hartenberk, Pacov, Orlík nad Vltavou a Starý Herštejn.

Ani tyto objekty nebyly zahrnuty do statistické analýzy, neboť se jedná o příliš malý vzorek.

9.3 Situování bergfritů v rámci hradní dispozice

V rámci této kapitoly budu sledovat polohové vlastnosti bergfritů, a to nejprve z hlediska jejich fyzického kontaktu s ostatními stavebními prvky hradního organismu. Poté se budu zabývat jejich pozicemi v rámci hradní dispozice. V obou případech se pokusím sledovat původní stavební záměr (alespoň v těch případech, kde to poznání dané lokality umožňuje).

9.3.1 Třídění dle fyzického kontaktu s ostatními prvky hradního organismu

Pozice bergfritu a zejména jeho vztah k obvodové hradbě bývá v německých zemích považován za chronologicky citlivý a lze podle něho údajně datovat. Původně měly stát bergfrity volně za hradbou, postupně se s ní spojovaly až jí částečně prostoupily. Takováto chronologie však v Čechách neplatí, všechny zmíněné varianty se vyskytují současně (Durdík – Bolina 2001, 100-101).

9.3.1.1 Volně stojící

Do této skupiny patří věže okrouhlého i hranatého půdorysu. Jejich poloha může být různá, od věží situovaných v čele hradu, přes volně stojící uprostřed nádvoří až po věže situované na nejchráněnějším místě. Příkladem volně stojícího bergfritu může být Rychmburk, Frýdlant, Grabštejn, Lemberk či Libá.

9.3.1.2 Vevázání do obvodové hradby

Bergfrity mohou být s hradbou propojeny několika způsoby. Buďto jsou v pozici, kdy se hradby pouze dotýkají čelní částí. Příkladem může být například hrad Schönbuch (viz kapitola Archeologie bergfritů).

Dále mohou být do hradby vevázány tak, že polovinou své hmoty předstupují před hradbu. Takové řešení je velice dobře vidět u hradu Škvorec (viz kapitola věnující se archeologii bergfritů).

Věž může rovněž před hradbu předstupovat většinou svého objemu, což může evokovat její flankovací schopnost. Příkladem budiž bergfrit hradu Borotín (např. Durdík – Sušický 2002, 9).

9.3.1.3 Provázání s palácem

Provázání bergfritu s palácem je nejvzácnější pozicí kterou můžeme u těchto věží shledat. Mezi málo početné případy patří Vlašim (Kašička – Novosadová 1980, 129), Pacov (Durdík 2000a, 415) či Sychrov (Wettengl 2008, 2).

9.4 Vnitřní komunikační schéma

Vnitřní komunikační schéma je u naprosté většiny českých bergfritů velmi podobné. Vstup je většinou situován v druhém podlaží. Zřídka se objevuje vstup v podlaží vyšším. Ve třetím podlaží najdeme vstup například na bergfritu hradu Českého Šternberka, Chřenovic či Lokte.

V případě vstupu v prvním patře se pod podlahou tohoto podlaží nachází temné přízemí, přístupné pouze otvorem v podlaze vstupního patra. Existují případy, kdy bergfrit přízemí neobsahuje, a to buď proto, že spodní část věže je tvořena plným zdívkem nebo je tento prostor vyplněn podložní skálou. První případ reprezentuje například velká věž hradu Dražice, nebo Neuberk. Druhé variantě náleží například bergfrit hradu Frýdlant (Sommer 1997, 99).

Vertikální komunikace je většinou řešena příkrými dřevěnými schody či žebříky. Ovšem existují i náročnější a komplikovanější řešení komunikačního schématu v bergfritech. T. Durdík uvádí, že „v méně početných náročnějších variantách, zvláště byly-li vnitřní prostory věže klenuty, obsahovala věž schodiště uvnitř svého zdiva, ať již v podobě

chodbičky, nebo šneku...” (Durdík – Bolina 2001, 31). Jak shromažďování údajů pro potřeby této práce ukazují, výjimečných případů bylo poměrně dost. Počet věží, zachovaných do té míry, aby bylo možno alespoň s určitou dávkou pravděpodobnosti potvrdit či vyvrátit presenci této formy komunikace, není v Čechách k dispozici příliš mnoho. Jejich počet je 58, což je jen něco málo přes polovinu „jistých“ bergfritů. Z tohoto počtu se mi nepodařilo získat informace u 19 z nich. Můžeme tedy pracovat pouze se vzorkem 39 věží. Z nich schodiště v síle zdiva obsahuje 16 zástupců. Domnívám se, že ač je tento poměr možná zkreslený absencí informací o zbytku v tomto ohledu posuzovatelných objektů, přeci jen naznačuje, že se rozhodně nejedná o nějaké ojedinělé případy. S výjimkou Helfenburku u Bavorova, kde se nachází schodiště v síle zdi a spojuje nejvyšší podlaží s ochozem, a Šelmberka, jehož patra jsou plochostropá (Durdík 2005, 108) však platí, že je schodiště v síle zdi vázáno na přítomnost klenby ve věži.

Zvláštní skupinku bergfritů pak představují věže, které se otevírají dvěma vstupy (?), jedním v úrovni druhého podlaží, druhým pak ve třetím. Do této skupiny patří věž hradu Lemberka, která je zvláštní v mnoha ohledech. Její interiér přízemí (přestože věž je válcová) má až do výše cca prahu prvního portálu ve 2. podlaží tvar kosodélníka. Nelze však určit, zda se jedná o primární či sekundární podobu (Gabriel – Panáček 2006, 118). Zmíněný portál ústí do interiéru zaklenutého klášterní klenbou, nad níž se nalézá patro rovněž vybaveno portálem. Přestože do každého z těchto podlaží vede samostatný vstup, jsou ještě mezi sebou navzájem propojeny schodištěm v síle zdi (Gabriel – Panáček 2006, 118). Zajímavé je rovněž nápadné zvětšení prostoru patra nad klenbou oproti nižšímu (Gabriel – Panáček 2006, 122).

Podobné řešení nalézáme na Michalovicích. Zdejší známá nakloněná věž bývá považována za jakousi „nefunkční kopii“ okrouhlých donjonů, konkrétně pak věže křivoklátské (k té např. Durdík 1989, 7-11). Okrouhlá věž byla původně přístupná v úrovni kupolí zaklenutého prvního patra, pod nímž se nacházelo vysoké, dřevěným stropem přístupné

přízemí bez jakéhokoliv osvětlení. Zvláštní vstup ústil i do třetího podlaží, jenž bylo rovněž zaklenuto kupolí a rovněž neosvětleno žádným okénkem. Ze vstupní niky odbočovalo schodiště v síle zdi, směřující do později zrušeného třetího patra. To bylo mnohem rozměrnější, než podlaží předchozí, rovněž však zřejmě nebylo osvětleno žádným otvorem. O zbylých původních (tedy z 2. poloviny 13. století) patrech a jejich podobě nevíme vzhledem k mladším úpravám nic (Razím – Nachtmannová 2005, 46). Zmíněné mladší přestavby věže jsou sice nad míru zajímavé, ale pro naše potřeby již nedůležité, neboť se již týkají úprav horních pater pro užití palných zbraní.

Přes určitou podobnost se obě varianty (leberská a michalovická) zcela zásadně liší. Zatímco v prvním případě spojuje schodiště v síle zdi dvě patra, z nichž je každé samostatně přístupné, ve druhém je schodiště v síle zdi spojnicí mezi patrem s vlastním vstupem a bez vlastního vstupu.

Michalovické variantě se mnohem více (byť ve skromnější formě) blíží provedení komunikačního schématu věže v Ledči nad Sázavou. Zdejší (mimořádně silně nepravidelného půdorysu) okrouhlá věž je přístupná opět portálem ústícím do druhého, zaklenutého podlaží, z něhož vede schodiště v síle zdi do vyššího, samostatně nepřístupného podlaží (vchod do něho byl probourán až později) (Ebelová – Svoboda 1993, 75). Tento bergfrit je sice subtilnější a méně reprezentativní, než věž michalovická, ale zase je výrazně starší (pochází již z první poloviny 13. století (Ebelová – Svoboda 1993, 77).

Do skupiny bergfritů s dvěma vstupy nad sebou patří dále velká věž hradu Rychmburk. Věž je přístupná v úrovni prvního patra. Vstupní podlaží je zaklenuto kupolí. Druhé patro, rovněž zaklenuté, je přístupné analogickou vstupní chodbičkou jako patro první. Třetí patro je rovněž zaklenuto a ve své zdi má dochovaný mělký cihlový krb, který ovšem zřejmě nebyl nikdy použit. Třetí a čtvrté patro jsou navzájem propojeny schodištěm v síle zdi (Slavík – Václavík 2008, 117-118).

V úrovních nad sebou má vstupy situovány i bergfrit hradu Svojanova (Vojkovský 2009, 19).

Jestliže jsme zde zmínili variantu, kdy je přítomno schodiště v síle zdi, aniž by překonávalo klenbu, je třeba zdůraznit, že existují i opačné případy, kdy je vertikální komunikace vedena skrz klenbu po žebříku nebo příkrém schodišti - např. Frýdštejn (Gabriel – Panáček 2006, 125), nebo Neuberk (Úlovec 1998, 177).

9.5 Fortifikační prvky

Mezi fortifikační, popřípadě vojenské prvky bergfritů patří zejména ochozy, střílny, do značné míry síla zdí, vysoko položené vstupní podlaží, a také pozice věže v rámci hradní dispozice, zejména pak její vztah k bráně.

9.5.1 Ochozy

Ochozy se v původní podobě bohužel dochovávají na českých hradech jen velmi zřídka. Je však třeba předpokládat, že nějakou formou ochozu byla vybavena naprostá většina bergfritů.

Nejběžnějším typem ochozu byl ochoz vrcholový, opatřený parapetní zdí s cimbuřím (to je tvořeno stínkami a prolukami). Většinou bývá síla zdiva proluk i stínek stejná, výjimečně se však vyskytuje silnější zdivo stínek (např. Starý Hroznavov). Zpočátku jsou stínky i proluky stejně široké, postupem času se stínky rozšiřují na úkor proluk, což je nakonec dovršeno vznikem střílen (Durdík 2000, 95). Nejstarší ochozy byly nezastřešené. Proto musely být tyto ochozy odvodňovány pomocí kanálků, tvořených kamennými žlaby, ústících ven v podobě chrličů (Durdík – Bolina 2001, 31). Takové chrliče jsou velice dobře dochovány například na věži hradu Strakonice. Tento nejjednodušší typ ochozu máme dobře dochovaný například na hradech Loket (Anderle), Starý

Hroznatov (Anderle), Bezděz či Skalka. Častým a z obranného hlediska výhodnějším řešením bylo vysunutí ochozu na kamenných či dřevěných konzolách před vnější líc vlastní obvodní stěny věže, čímž vzniklo tzv. podsebití. To spočívalo v tom, že podlaha vysunuté části ochozu byla opatřena uzavíratelnými otvory, kterými bylo možné zneškodňovat případné útočníky při patě věže, která byla jinak tzv. mrtvým bodem (např. Durdík 2000, 439). Ve výjimečných případech mohlo být podsebití situováno i v nižších polohách, než je vrchol věže. Takovým příkladem, mohou být zbytky těchto zařízení v podobě kamenných krakorců či obvodového zeslabení pláště věže na hradech Zvíkov, Strakonice, Kokořín, Kostomlaty pod Milešovkou či Házmburku (tzv. Černá věž). Mladší, pozdně středověké celokamenné podsebití si můžeme prohlédnout na velké věži hradu Kotnova (dříve Hradiště). Ovšem mladšími úpravami bergfritů se v této práci zabývat nebudeme.

9.5.2 Střilny

Střilny jsou otvory umožňující střelbu skrz zeď. Nejstarším (a pro námi sledované objekty také jediným) typem je střilna štěrbinová. Z venčí se pohledově uplatňuje jako úzká obdélná štěrbina, zatímco směrem do interiéru se její špalety rozšiřují (Durdík 2000, 529).

Na řadě českých bergfritů se setkáváme se štěrbinovými otvory, ale je velmi problematické až nemožné je označovat za střilny. Střilny hradních věží západní Evropy jsou obvykle určeny pro lukostřelce a tomu odpovídá jednak prostorná nika, zeslabující z vnitřku obvodní zeď tak, aby se střelec mohl dostat co nejbližší ústí otvoru a jednak rozměry samotného otvoru, který bývá až několik metrů vysoký (Varhaník 1998, 83-84). V Čechách, ale i v celé střední Evropě je užití těchto střilen pro mechanické střelné zbraně (tedy luk a kuši) velice vzácné. Pravděpodobně jediným českým zástupcem, blížícím se k výše nastíněnému „ideálu“ je hranolový bergfrit hradu Landštejn. Zde se v nejvyšších podlažích nacházejí celkem tři střilny, které svým provedením částečně odpovídají západním vzorům. Nejlépe dochovaná střilna je v

severovýchodní zdi. Zevnitř je 360 cm silná zeď o 200 cm zeslabena prostornou segmentově zaklenutou nikou. Její šířka je asi 174 výška pak 178 cm. V čele niky se nachází otvor o šířce 90 cm, který se směrem ven nálevkovitě zužuje, takže v úrovni vnějšího líce jeho rozměry činí 21 x 144 cm. Prodloužíme-li špalety otvoru, dostaneme spojnice mezi vnitřními rohy niky a rohy vnějšího vyústění střílny (Varhaník 1998, 83). To je zjevná snaha o vytvoření co největšího možného palebného úhlu. J. Varhaník se domnívá, že se může jednat o nejstarší komorové střílny v Čechách (v tomto případě by byly románské) (týž 1998, 84). Zarážející je ovšem fakt, že se tyto střílny nacházejí tak vysoko, že jejich konstrukce nemohla být plně využita.

Kromě ojedinělého landštejnského případu mi není známa žádná jiná česká věž (nepočítám-li mladší zásahy), která by byla vybavena skutečně použitelnými střílnami. I vlastní terénní průzkum (byť na malém počtu lokalit) potvrzuje, že české bergfrity bylo možno bránit pouze z ochozů. Četná štěrbinová okénka na bergfritech se vyskytujících, je potom třeba chápat jako osvětlovací a především větrací.

Vstupům, síle zdiva a pozici bergfritů v rámci hradní dispozice jsem se věnoval v předchozích podkapitolách.

9.6 Obytné kvality českých bergfritů

Obytnými kvalitami míním přítomnost jakýchkoliv zařízení, která usnadňují a dělají snesitelnějším dlouhodobější pobyt ve věži. Za taková zařízení považuji především sociální zařízení a jakoukoliv formu otopného zařízení. Dalším nepřímým faktorem je i úměrně prostorný interiér určený k trvalejšímu pobytu, ideálně alespoň částečně osvětlen.

Přestože se taková zařízení vymykají z u nás prosazované definice bergfritu, totiž že není uzpůsoben k trvalejšímu obývání (např. Durdík 2000a, 57), je z jiné části této definice, totiž že bergfrit má sloužit jako poslední útočiště obráncům, patrné, že k trvalejšímu pobytu alespoň

základně uzpůsobeny být musely. Tomu odpovídá i realita v západní Evropě, kde se poměrně běžně vyskytují v bergfritech obytné místnosti vybavené krby (Krahe 1994, 29). Mezi jednu z hlavních funkcí bergfritu bývá také poskytnutí dočasného obydlí, jenž se vyznačuje velkými okny, přítomností krbu a záchodu (Uhl – Zeune 1999, 238). Pravdou je, že i v západní Evropě, zejména v německých zemích, se vyskytuje velký počet věží, které tento požadavek nespĺňují a jejich interiéry bývají natolik stísněné, že znemožňují aktivní obranu, tím spíše trvalé obývání (Uhl – Zeune, 238). Zřejmě proto byly podobné věže v Německu dále tříděny na různé podskupiny a mezistupně, mezi nimiž figuruje i termín „obytný bergfrit“, který svým průměrem nemá přesahovat 950 metrů (Gabriel 2008, 34). Není bez zajímavosti, že ačkoliv je za hlavní funkci bergfritu považováno poskytnutí posledního útočiště obráncům hradu, není žádné takové reálné použití bergfritu historicky doloženo a představa o této jeho funkci údajně pochází až z 19. století (Uhl – Zeune, 238).

S náznaky a výjimečně i jasnými doklady prvků obyvatelnosti se setkáváme i na našich, českých věžích, označovaných za bergfrity. Patrně nejstarší příklady představují hrady Landštejn, Locket a Starý Hroznavov.

V nejvyšším podlaží hranolového bergfritu hradu Landštejna se v jihovýchodním nároží dochovaly dva krakorce předstupující před vnější líc obvodní zdi. Jejich rozestupu odpovídala šířka mezery v zeslabeném obvodním zdivu (před „opravou“ hradu). Nepochybně se jednalo o prevét. Toto nejvyšší podlaží se zeslabenou zdí patří ke stejné stavební fázi jako zbytek věže, tedy do období románského (Lancinger – Líbal – Heroutová – Lišková 1980, 271).

Vnitřní uspořádání a komunikační schéma loketského bergfritu jsem záměrně neuváděl v kapitole věnující se komunikačnímu schématu, protože se svojí povahou daleko více hodí do této kapitoly. Do věže ústil původně jediný portál, a to v úrovni třetího podlaží. Pod ním se nacházela obytná místnost, vybavená záchodem a krbem. Toto zvláštní řešení

komunikace zřejmě souvisí s tím, že se byla potřeba v případě ohrožení plynule pohybovat mezi ochozem věže a jinými částmi hradu, v čemž by toto refugium jistě překáželo. Proto je situováno takto mimo hlavní komunikační tah (Anderle 1998b, 3-12).

Na hradě Kinsbergu (Starém Hroznatově) jsou v úrovni ochozu dochovány dvě žulové konzoly (jejichž čela jsou zdobena motivem voluty a lidské masky), situované nad níže se nacházejícím vstupem do věže. Konzoly nesly nejspíše zděný arkýř, který kromě funkce podsebití, hájícího vstup, měl i funkci prevétu. Kromě tohoto zařízení zde však žádné jiné, které by bylo možné spojit s obytnou funkcí, nenacházíme (Anderle - Knoll 2009, 27-28).

Nezvyklé komunikační schéma a celkové provedení velké věže na Lemberku (výše popsané) může rovněž naznačovat existenci obytného patra. Onen druhý, horní vstup nad klenbou může být ve skutečnosti vstupem do dnes již zaniklého prevétu. Tím by se vysvětlilo nejen ono zvláštní komunikační schéma, ale i náhlého markantní zvětšení vnitřního průměru uvažovaného obytného patra. Případné otopné zařízení nemuselo zanechat žádné stopy (Gabriel – Panáček 2006, 122).

Rovněž ve věži rychmburské se ve třetím patře nachází do zdi zapuštěný cihlový krb (viz výše). V nejvyšším, prostorném a velkými okny osvětleném, podlaží hradu Helfenburka u Bavorova jsou dochovány zbytky konzol, nesoucích původně s největší pravděpodobností prevét.

Unikátní objev byl učiněn na moravském hradu Veverčí, kde se v prvním patře velké břitové věže nalézá jako původní součást věže pozůstatek otopného zařízení, nejspíše krbu. Ten je situován v rohu tvořeném vnitřním úhlem břitu. Do obou jeho rovných stěn pak směřovaly úzké sopouchy odkuňující zmíněný krb (Varhaník 2010, 332).

Jako projev dočasného refugia mohou ale možná sloužit i přízemní prostory vybavené záchodem (Velešín, Vízmburk) viz výše. Zajímavou hypotézu totiž vyslovil K. R. Müller, který míní, že jako poslední útočiště

mohly sloužit i přízemí a suterény bergfritů. Poklop ve stropě by byl zespodu zajištěn proti otevření a posádka věže by byla chráněna před případným požárem i dýmem (Müller 1995, 168).

Na základě výše uvedeného vyvstává logicky otázka, kde se vlastně nachází hranice mezi donjonem a bergfritem. Je nepochybné, že ta hranice je velmi tenká, pokud vůbec existuje. Obzvláště rozlišit mezi mohutným okrouhlým bergfritem a okrouhlým donjonem je značně problematické.

Porovnáme-li formální znaky okrouhlých věží, považovaných za donjony s řadou okrouhlých věží chápaných jako bergfrity, zjistíme, že jsou prakticky totožné. Patrně jedinou v úplnosti dochovanou okrouhlou věží, považovanou za donjon, je velká věž hradu Křivoklát. Tato věž obsahuje temné přízemí přístupné pouze otvorem ve stropu. Nad ním byly dvě podlaží zaklenutá křížovou klenbou, mezi nimiž umožňovalo komunikaci schodiště v síle zdi (Durdík 1977, 222). Vstup do věže byl umístěn v druhém podlaží. Vnější průměr (odmyslíme-li si břit) dosahuje cca 1200 cm se sílou zdi cca 245 cm. Svým komunikačním řešením, nebo jeho obdobou se mu velmi podobají výše uvedené věže hradů Lemberka, Michalovic či Rychmburka. Pravdou je, že průměr křivoklátské věže je všechny přesahuje, ale to nemusí být určující. Představíme-li si křivoklátskou věž dochovanou pouze v úrovni přízemí, dostaneme rázem minimálně osm analogií z řad věží považovaných za bergfrity (například Borotín, Konopiště, Česká Lípa, nebo dokonce věže, které svým průměrem Křivoklát překonávají, např. Vitějovice). Je tedy otázkou, jak interpretovat pozůstatky okrouhlých věží, považovaných tradičně za donjony, jako Jivno, Lichnice či Kunětická Hora).

Další otázkou je, nakolik byly donjony a zejména ty, které stojí v rozsáhlejší dispozici obsahující jiná luxusnější obytná stavení. Zdá se krajně nepravděpodobné, že by pán hradu či jiná vysoce postavená osoba denně kráčela po schodišti do vysoce položených obytných prostor, byť by byly sebeluxusněji vybaveny. Nad tímto problémem se již

pozastavoval F. Gabriel (Gabriel 2008, 46). Pokud by tyto úvahy směřovaly správným směrem a velké věže v rozlehlých hradních dispozicích by neplnily funkci hlavního obytného stavení, na což zejména u královských hradů 13. století upozorňuje již T. Durdík (Durdík 1977, 225), dostávaly by se tyto objekty na úroveň pouhých reprezentačních či demonstračních a prestižních objektů, k čemuž jistě mohly sloužit i věže považované za bergfrity. Zejména pak ty, které ve vyšších podlažích obsahují rozlehlé prostory opatřené velkými okny, popř. prevétem či jiným dokladem alespoň příležitostné obytnosti.

Při rozdělování věží na donjony a bergfrity většinou vycházíme z míry jejich obytnosti a obranného charakteru. Ovšem naše představy o obytnosti se mohou zcela zásadně lišit od středověké reality. Přičteme-li k tomu ještě fakt, že české bergfrity prakticky nevykazují žádné vojenské kvality (viz níže), které by nebyly schopny plnit i donjony, vyvstává nám zcela mlhavý obraz toho, jak a na základě čeho věže rozdělovat.

10 SHRnutí POZNATKŮ O ČESKÝCH VĚŽÍCH, OBECNĚ POVAŽOVANÝCH ZA BERGFIRITY

10.1 Vojenské kvality českých bergfritů

Nejprve je potřeba definovat vojenskou kvalitu. Vojenskou kvalitou míním jakoukoliv vlastnost (v našem případě věže), prostřednictvím které je možné přímo ohrožovat na životě kohokoliv nevídaného v její blízkosti.

Až na zatím jediný doložený případ věže Landštejna, kde jsou doloženy komorové románské střílny (viz výše), je možné věže aktivně bránit pouze z ochozů. Obranaschopnost věže zvyšuje přítomnost podsebití, případně kombinace s jiným fortifikačním prvkem, se kterým je věž schopná flankování (ovšem i v takovém případě lze flankovat pouze z ochozu), takže se v tomto ohledu bergfrit dostává prakticky na stejnou úroveň jako věžice. Jedinou jeho výhodou oproti věžici je tak jeho výška a vnitřní dutý prostor, jenž může sloužit jako refugium.

10.2 Útočištné kvality českých bergfritů

Útočištnou kvalitou míním takové provedení stavby, které umožňuje jejím obyvatelům alespoň po několik dní bezpečný pobyt, a to bez jakéhokoliv vlastního přičinění. Jinými slovy musí se jednat o stavbu, do které je nevídaným lidem radikálně ztížen přístup a kterou lze jen těžko a dlouhodobě ničit.

Jak se však zdá, ani tuto druhou ze základních funkcí valná část českých bergfritů nespĺňuje. Především proto, že jejich vnitřní stísněné prostory nemohly sloužit jako dlouhodobější (minimálně v řádu několika dní) útočiště pro osazenstvo hradu. Přestože definice neurčuje přesný počet lidí, kterým má jako poslední útočiště sloužit, je jistě třeba počítat minimálně s pánem (popřípadě nejvyšším úředníkem) a jeho rodinou. Jen menší část českých věží označovaných za bergfrity, obsahuje ve svých dochovaných částech prostor adekvátních rozměrů k danému účelu. Tyto bergfrity (namátkou Frýdštejn, Žebrák, Rychmburk atp.). Tyto věže v zásadě roli posledního útočiště připouští, ovšem povětšinou jen z hlediska prostorového. Věží, u nichž registrujeme stopy alespoň nejzákladnějšího vybavení umožňujícího předpoklad obytného účelu, je ještě mnohem méně (viz výše). Jako určující se mi jeví především nějaká forma sociálního zařízení. Otopné zařízení jednak nemuselo zanechat žádné stopy (např. přenosné koše), nebo nemuselo být považováno za tak nutnou součást. Zde opět narážíme na to, že se snažíme posuzovat středověkou realitu na základě našich vlastních měřítek pro to co je obyvatelné a co už nikoliv. Přítomnost záchodu máme u českých bergfritů doloženou např. na hradech Kinsberg, Loket, Landštejn, Helfenburk u Bavorova, nepřimo na Lemberku a snad některých dalších věžích vybavených dvěma (zdánlivými) vstupy. Snad lze připočítat i hrady Vízmburk a Velešín, kde máme dochovány záchodové šachty v úrovni přízemí (viz výše). Přestože počet těchto věží se dalším výzkumem může ještě zvýšit, je zřejmé, že většina patrně nikdy nedosáhne.

České hradní bergfrity tedy povětšinou zdá se nebyly schopny plnit ani jednu ze svých základních funkcí. Z podřadnějších funkcí byly jistě schopny zastat roli „skladiště či spižírny“, popřípadě jistě mohly sloužit účelům rozhledu (viz potřeba nahradit věžici s břitem okrouhlým bergfritem na hradě Krašově – Durdík – Sušický 2005, 89). Prvnímu zmíněnému účelu – skladovacímu, by snad mohl nasvědčovat i inventář nemnoha archeologicky zkoumaných bergfritů (viz příslušná kapitola). Objevují se zde artefakty prakticky všeho druhu, od keramických nádob, přes části zbraní až po předměty, jejichž přítomnost ve věži si jen stěží lze vysvětlit jinak, než tím, že zde byly pouze uskladněny. Mám na mysli například podkovu z pořešínské věže. Ovšem představa, že valná část českých bergfritů byla postavena (jistě velmi pracně a nákladně) jen za účelem skladovacím se zdá jako ne příliš pravděpodobná.

Je tedy otázkou, kde hledat příčinu tak masivního výskytu tak náročných staveb jako jsou věže, když jejich praktické využití přitom značně pokulhává. Nabízí se zde jedna z možností, že tento účel byl zcela nepraktický (alespoň v souvislosti s fyzickým využitím) a jeho původ musíme hledat spíše v rovině symbolické, demonstrační a prestižní.

Hrad jako krajino tvorný prvek byl nepochybně velice silně působícím objektem na lidskou psychiku. Obzvláště české hrady 13. století v sobě skrývají velice silný symbolický a demonstrační náboj. Stávají se symboly moci a stálé přítomnosti Pána v kraji (např. Šimůnek 2010, 189). Věž se postupně stávala symbolem samotného hradu a moci jeho pána. I z tohoto důvodu bývaly často hradní bergfrity dlouho do novověku ponechávány v areálech nově vzniklých zámků. Věž zároveň dělala hrad do dálky viditelným a dávala širokému okolí najevo jak sílu svého pána (účel varovný), tak jistě symbolizovala jistoty poddaných v osobě jejich Pána, jejich právní příslušnost a ochranu (Uhl – Zeune 1999, 239). V Čechách bylo možná toto emoční a ideové působení ještě umocněno tím, že se sem hrady ve své klasické (vrcholně středověké) podobě dostávají ze západní Evropy v relativně krátkém časovém úseku, jako víceméně již „hotové“ a vyhraněné stavby (k této problematice např.

Klápště 2005, 119-150). Hradní bergfrity se stávají něčím zcela novým, ohromujícím a jistě budícím respekt bez ohledu na její reálné praktické využití. Lze si snadno představit, že v kruzích české šlechty se přítomnost bergfritu v areálu hradu stala otázkou prestiže. Můžou tomu jistě nasvědčovat i zcela subtilní stavby, nepochybně nevyužitelné ani k pobytu, tak ani k obraně (např. věž hradu Budětice – např. Hájek 2012, 27). Rovněž v posledních letech zjišťovaný fakt, že oproti dosavadní a ve většině případů jistě platné teorie o fázích výstavby hradu (Durdík 2000a, 132), nebyly vždy bergfrity první stavbou hradu, nýbrž byly do hradu vkládány až dodatečně, po určité době fungování hradu bez ní. Příkladem může být namátkou hrad Valdek (Záruba 2012, 206).

11 ZÁVĚR

Obecně lze konstatovat, že vyhranění bergfritů oproti donjonům není zcela jasné. Rovněž definice bergfritu není zcela uspokojivá. Na základě výše uvedených údajů se domnívám, že je potřeba zvážit, zda lze všechny věže doposud považované za bergfrity skutečně spojovat s tímto typem stavby. Domnívám se, že nikoliv. Věže, považované v Čechách tradičně za bergfrity se rozpadají do tří skupin. První skupinu tvoří stavby obvykle menšího průměru, s úzkými a k pobytu zcela nevhodnými prostory. Tyto věže mohly sloužit nanejvýše k uskladnění materiálu a k rozhledu. Považoval bych je proto za hlásky. Druhou skupinu představují věže o celkově větších proporcích, s ve vyšších částech prostornějšími interiéry (bez ohledu na úroveň jejich provedení), avšak bez náznaků přítomnosti otopného zařízení a záchodu. Tyto věže bych nazval věžemi obrannými (i když jen z ochozu) s funkcí refugiální (spíše v řádu několika hodin, maximálně dní. A konečně třetí, avšak nejméně početnou skupinu tvoří věže mohutných rozměrů, s ve vyšších podlažích rozměrnými interiéry a doklady záchodů (výjimečně i otopného zařízení). Pouze tyto věže splňují alespoň jednu z hlavních funkcí bergfritu, totiž útočištnou. V Čechách bych proto navrhol označovat jako bergfrity pouze tyto stavby. V případě, že bychom dále považovali za bergfrity první dvě skupiny věží, pak u třetí z nich by nejvíce odpovídal realitě

starší německý pojem (viz výše) „obytný bergfrit“, což v žádném případě není v rozporu s jeho podstatou, jak by se mohlo na první pohled zdát, nýbrž právě naopak.

Pojem bergfrit představuje zcela zásadní součást kastellologického názvosloví, přesto však jeho obsah není uspokojivě vyložen.

Bohužel jsem naprosto přecenil své síly a podcenil čas, takže jsem nedokázal tak rozsáhlé téma komplexněji uchopit a nashromáždit více údajů k jednotlivým lokalitám. Z toho důvodu jsou zejména analytické části této práce velmi prosté a mohou se věnovat pouze velmi omezenému okruhu otázek. Stranou tak v podstatě zůstalo původně zamýšlené srovnávání úrovně provedení jednotlivých šlechtických věží v souvislosti se sociálním postavením stavebníka, jako i sledování případných regionálních tendencí a specifik. Bohužel z časových důvodů nebylo možné využít (až na výjimky) nepublikovaná díla, zejména stavebně-historické elaboráty, jež jsou roztroušeny po celých Čechách.

12 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ

Anderle, J. - Procházka, Z. - Švábek, V. 1987: Vitějovice. RKAS, 95-109.

Anderle, J. 1998a: Otázky vztahů mezi stavbami hradů Volfštejna a Valdeku. *Archeologica historica* 23, 399-408.

Anderle, J. 1998b: Pozdně románský hrad Locket. PRP V, 3-12.

Anderle, J. - Knoll, V. 2009: Dějiny a stavební vývoj hradu, zámku a zámeckého kostela ve Starém Hrozňatově (Kinsbergu)

Brožovský, M. 1984: Kokořín. Praha.

Durdík, T. - Holeček, J. 1976: Povrchový průzkum hradu Talmberka. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 17, 139-154.

Durdík, T. 1977: K chronologii obytných věží českého středověkého hradu. *Archeologica historica* 2, 221-228.

Durdík, T. 1998: Česká hradní architektura doby Jana Lucemburského. *Castellologica bohemia* 6, 7-68.

Durdík, T. 2000a: *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*. Praha.

Durdík, T. 2000b: Nástin problematiky českých feudálních sídel 13. století. *Castellologica bohemia* 7, 17-50.

Durdík, T. - Bolina, P. 2001: *Středověké hrady v Čechách a na Moravě*. Praha.

Durdík, T. - Sušický, V. 2000: *Zříceniny hradů, tvrzí a zámků. Střední Čechy*. Praha.

Durdík, T. – Sušický, V. 2002: *Zříceniny hradů, tvrzí a zámků. Jižní Čechy*. Praha.

Durdík, T. 2003: Oblá nároží českých hradů – doklad dálkových styků?. *Archeologica historica* 28, 347-356.

Durdík, T. 2004: K počátkům šlechtických hradů v Čechách. *AR* 56, 169-175.

Durdík, T. 2005: *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky 2*. Praha.

Durdík, T. - Sušický, V. 2005: *Zříceniny hradů, tvrzí a zámků. Západní Čechy*. Praha.

Durdík, T. 2008: *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky 3*. Praha.

Durdík, T. - Polcar, D. 2009: Předstihový výzkum hradu Velešína v roce 2008. *Zprávy České archeologické společnosti, Suppl.* 75, 49-50.

Durdík, T. 2010: Investorská zpráva o předstihovém archeologickém výzkumu na hradě Pořešín v roce 2010. Rkp. Archiv NZ ARÚ AV ČR Praha č.j. TX-2010-7378.

Durdík, T. 2011: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky 4. Praha.

Ebelová, I. - Svoboda, L. 1993: Hradní areál v Ledči nad Sázavou, Okres Havlíčkův Brod. *Castellologica bohemica* 3, 73-94.

Gabriel, F. - Panáček, J. 2000: Hrady okresu Česká Lípa. Praha.

Gabriel, F. 2008: Vztah stavby „věž“ k typu „skalní hrad“ v severních Čechách. *Castellologica bohemica* 11, 31-52.

Hájek, O. 2012: Hrad, předhradí a jeho bezprostřední hospodářské zázemí – hrad Budětice. Nepublikovaná bakalářská práce FF KAR ZČU.

Kašička, F. - Novosadová, O. 1980: Zámek ve Vlašimi a jeho stavebně historické přeměny. *Památky a příroda* 3, 129-140.

Kausek, P. - Procházka, Z. V tisku: Starý Herštejn – výsledky archeologického výzkumu 2006-2008. *Castellologica bohemica* 13, 1-16.

Klápště, J. 2003: Poznámky o sociálních souvislostech počátků šlechtických hradů v českých zemích. *AR* 55, 786-800.

Klápště, J. 2005: Proměna českých zemí ve středověku. Praha.

Kovář, D. 2011: Tvrze, hrady a zámky Českobudějovicka. České Budějovice.

Krahe, F. W. 1994: *Burgen des deutsches Mittelalter. Grundrisslexikon*, Weidlich/Flehsig.

Kyncl, T. 2005: Dendrochronologické datování dřeva z věže hradu Týřova. *Průzkumy památek XII/1*, 89-90.

Lancinger, L. - Líbal, D. - Heroutová, M. - Lišková, A. 1980: Hrad Landštejn, okres Jindřichův Hradec, stavebně-historický průzkum. Pasport SÚRPMO.

Muk, J. - Vilímková, M. 1982: K počátkům hradu Rožmberka. *Archeologica historica* 7, 379-381.

Müller, K. R. 1995: Das Burgverlies – eine Hypothese zu seinem Zweck. *Burgen und Schlösser* 36, 166-167.

Musil, F. 2006: Úvod do kastelologie. 1. část. Hradec Králové.

Procházka, Z. 1989: Starý Herštejn ve světle povrchového průzkumu. *Castellologica bohemia* 1, 215-228.

Prostředník, J. 2006: Záchranný archeologický výzkum hradu Nístějky v Krkonoších. *Castellologica bohemia* 10, 387-400.

Razím, V. 2004: Nad počátky šlechtických hradů. *AR* 56, 176-214.

Razím, V. 2005: K vývoji a interpretaci hradu Týřova ve 13. století. *Průzkumy památek XII/1*, 73-88.

Sedláček, A. 1936: Hrady, zámky a tvrze Království českého 14. Litoměřicko a Žatecko. Praha.

Slavík, J. - Václavík, F. R. 2008: Rychmburk – stavební vývoj válcové věže. *Dějiny staveb* 2008. 113-122.

Slavík, J. 2013: Velká věž náchodského zámku. *Dějiny staveb* 2013. 141-150.

Sommer, J. 1997: Renesanční proměna velké věže hradu Frýdlant. *Zprávy památkové péče LVII/4*, 97-104.

Šebesta, P. 1981: Výzkum hradů vnitřního Chebska. *Archeologica historica* 6, 79-87.

Šimůnek, R. 2010: Hrad jako symbol v myšlení české středověké šlechty. Český časopis historický 2, 185-219.

Škabrada, J. 2007: Konstrukce historických staveb. Praha.

Špráchal, P. 2004: Jenštejn. Putujeme po hradech a zámcích 29. Dobrá.

Uhl, D. - Zeune, J. 1999: Der Bergfried. In: Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch. Band I. Bauformen und Entwicklung. Stuttgart, 237-245.

Úlovec, J. 1998: Hrady, zámky a tvrze na Chebsku. Cheb.

Varhaník, J. 1998: Pozdně románské komorové střílny hradu Landštejna. Průzkumy památek II, 82-86.

Varhaník, J. 2010: Zjištění otopného zařízení v břitové věži hradu Veveří. In: Zaměřeno na středověk, 328-337.

Varhaník, J. 2013: Trezory v hradní věži. K stavebním dějinám strakonického hradu. Dějiny staveb, 120-126.

Vojkovský, R. 2009: Svojanov. Putujeme po hradech a zámcích. Dobrá.

Wettengl, L. 2008: Hrad Sychrov. České památky 1-2/19, 2-4.

Záruba, F. 2012: Valdek – příspěvek k poznání stavebního vývoje hradu. Časopis společnosti přátel starožitností 120/3-4, 197-209.

13 RESUMÉ

This work deals with Czech bergfrieds. Bergfrieds are one of two main types of castle towers. They have usually a circular design, but also are found angular design towers. The author was concerned with a

concept of bergfrieds. In this work were elaborately described particular parts of bergfrieds and also was in outline described development of these towers. The author did analysis of all czech bergfrieds and output are graphs. Then was carried out own research of some selected bergfrieds. Within this work was created the map in which are placed particular bergfrieds in Czech. The author took a stand that big part of czech bergfrieds does not meet with general attitude about these towers.

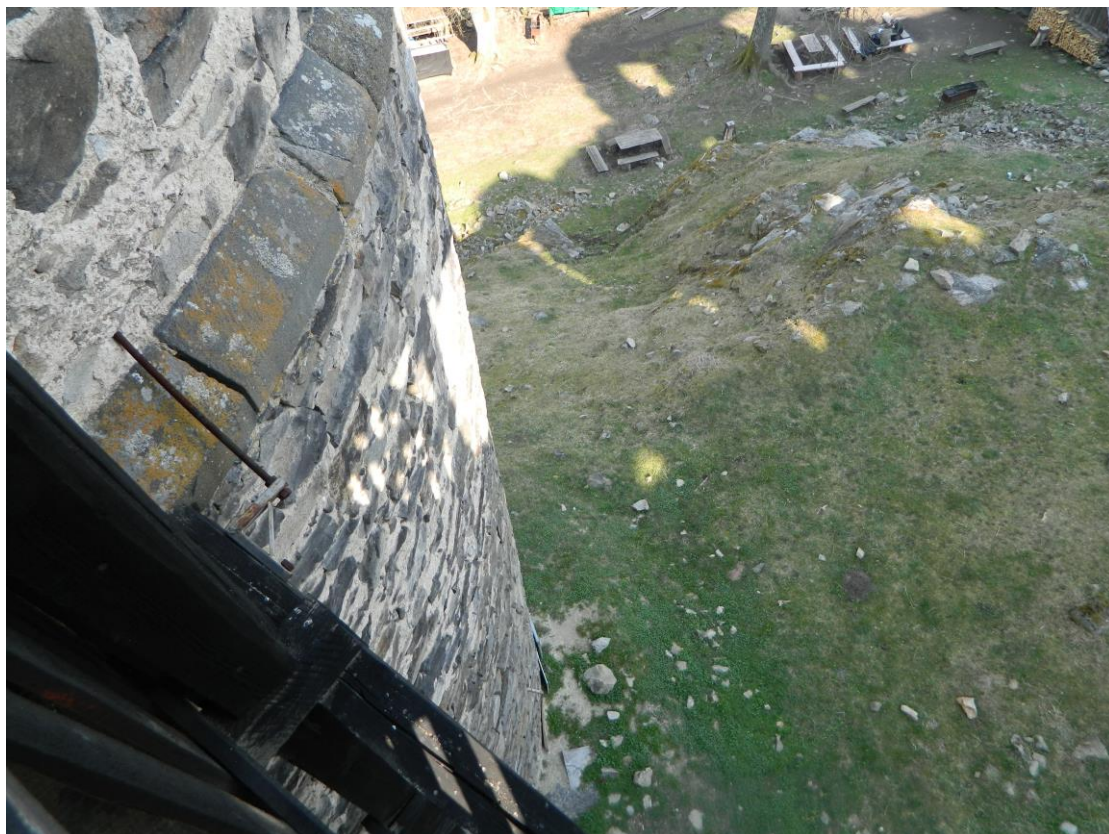
14 PŘÍLOHY

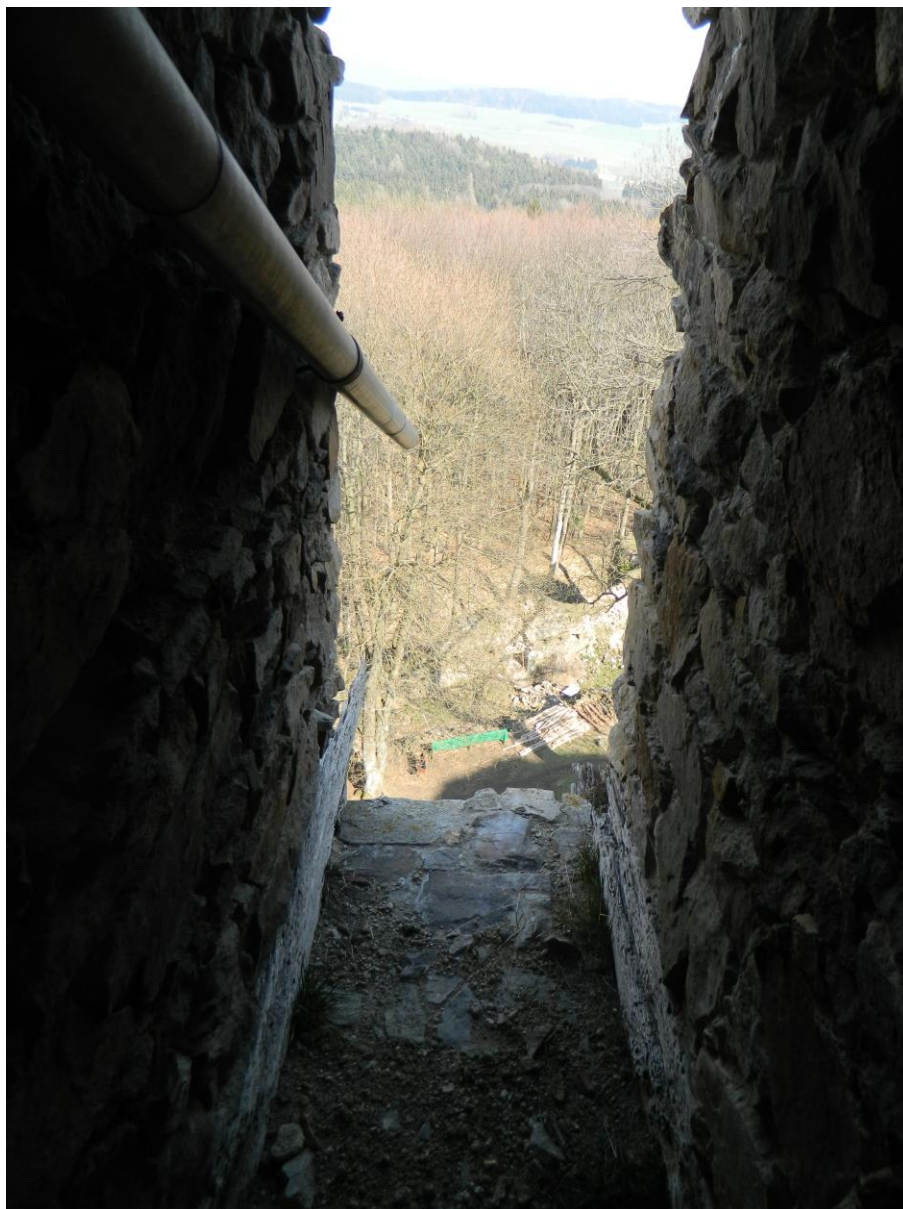
Obr 1: Velká věž na Helfenburku – foto autor

Obr 2: Sedlový portál bergfritu helfenburského – foto autor

Obr 3: Římsa členící velkou věž hradu Helfenburk – foto autor

Obr 4: dochované konzoly převétu v bergfritu na hradě Helfenburku
– foto autor

Obr 5: Dnešní stav věže Talmberka – foto autor

Obr 6: Recentní vstup do bergfritu, chodbička krytá pravděpodobně betonovým překladem, Talmberk – Foto autor

Obr 7: Ústupek zdiva a kapsy po trámech podlahy přízemí, bergfrit Talmberka – Foto autor

Obr 8: Bergfrit hradu Perštejna, na snímku zachyceny kaverny ve
vnějším líci – Foto autor

Obr 9: Jedna z částí roztrhané velké věže Perštjna

Obr 10: Interiér perštejnského bergfritu – foto autor

Obr 11: Věž upravená na vyhlídku, Petrohrad – foto autor

Obr 12: Házmburk, Bílá věž – foto autor

Obr 13: Ostění okna, Bílá Věž – foto autor

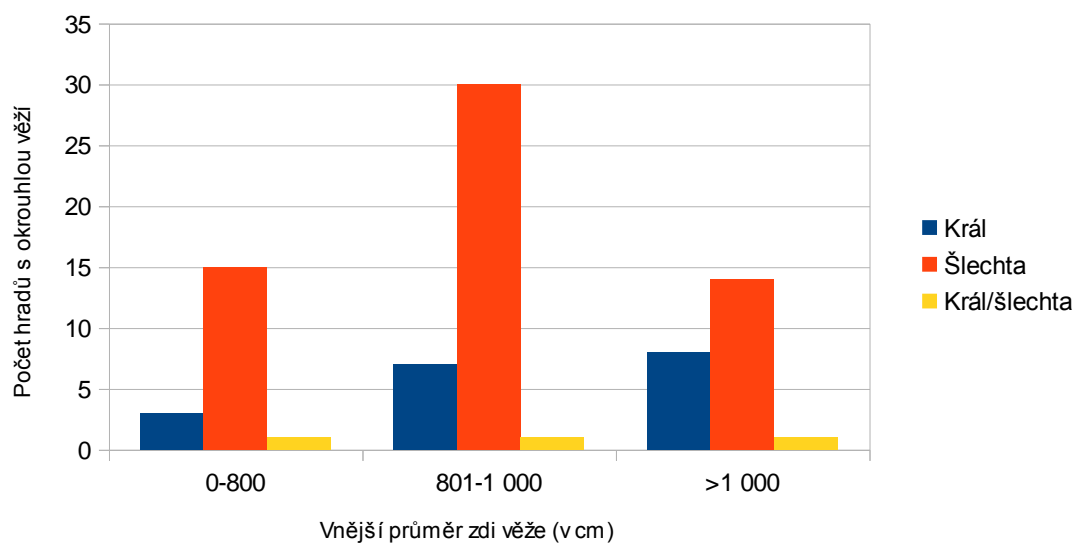
Obr 14: Jedna z kapes v interiéru Bílé věže na Házmburku – foto autor

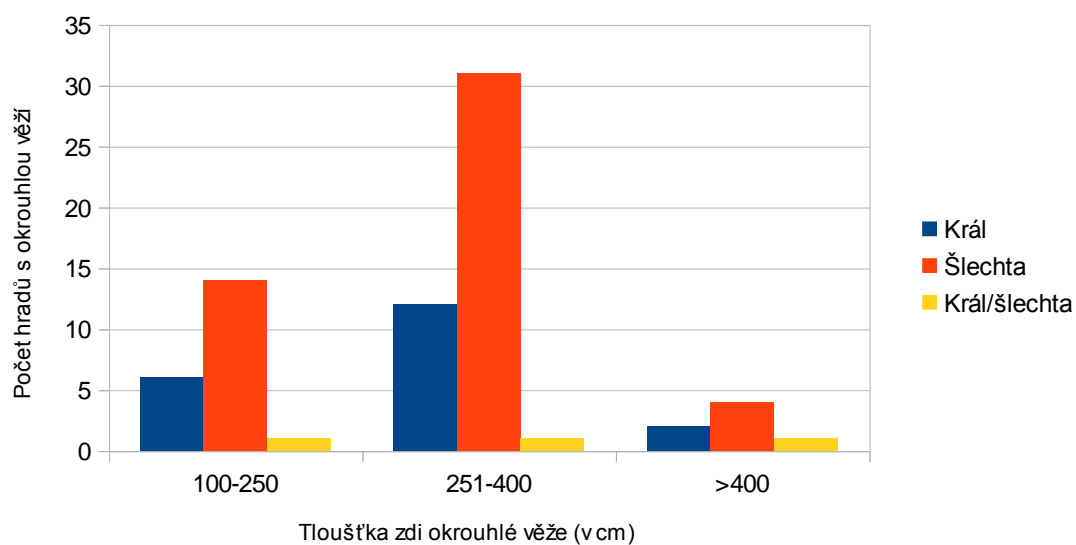
Obr 15 Relikt hypotetického čtverhranného bergfritu na hradě Žerotín. - foto autor

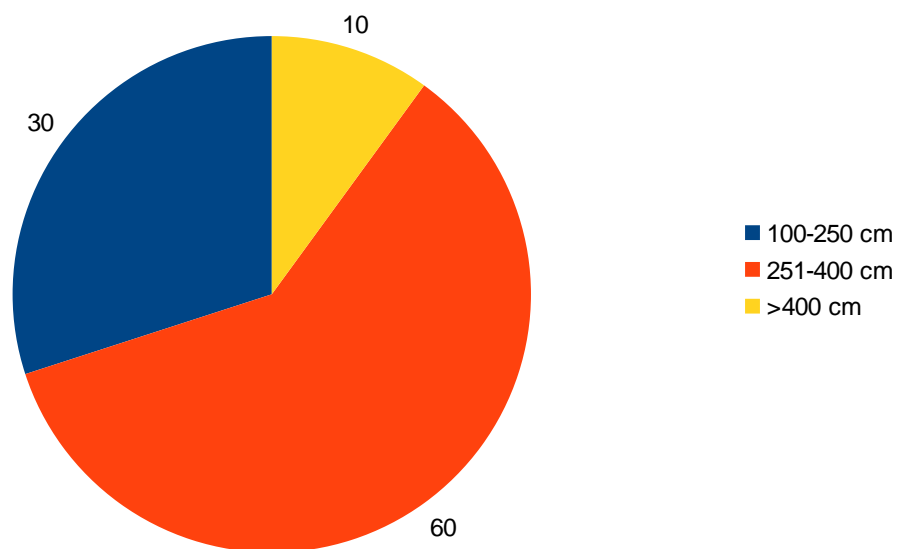
Obr 16 Velká věž hradu Prácheň – foto autor

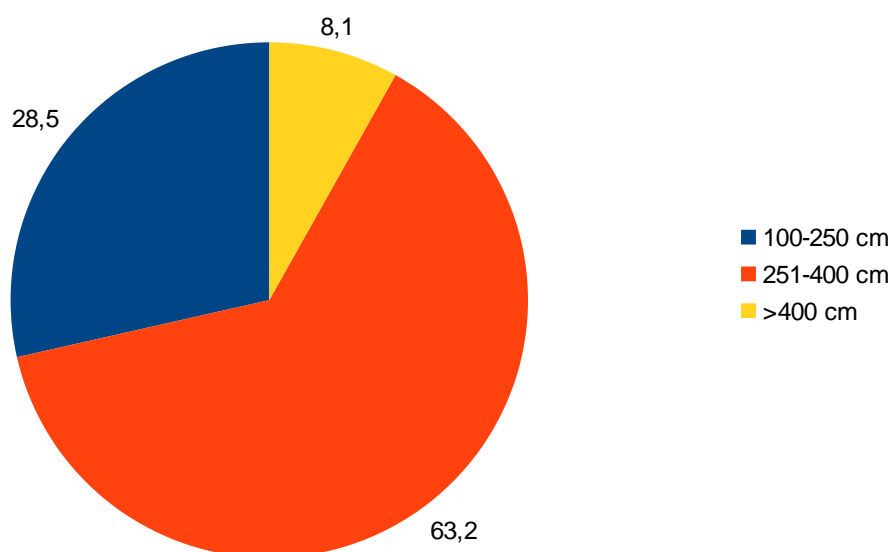
Graf 1. Srovnání počtu hradů s okrouhlou věží podle vnějšího průměru zdi v přízemí a podle vlastnictví královského, šlechtického a neurčitého.

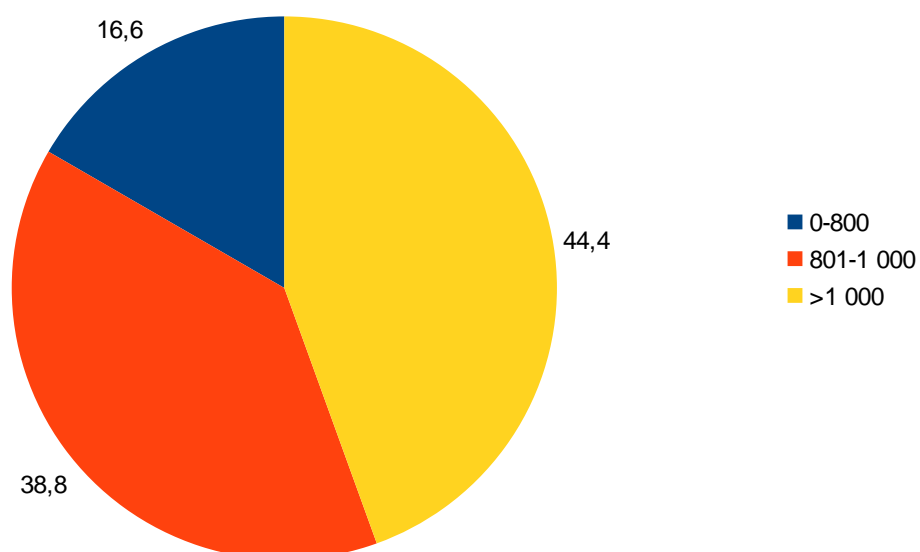
Graf 2. Srovnání počtu hradů s okrouhlou věží podle tloušťky zdi v přízemí a podle vlastnictví královského, šlechtického a neurčitého.

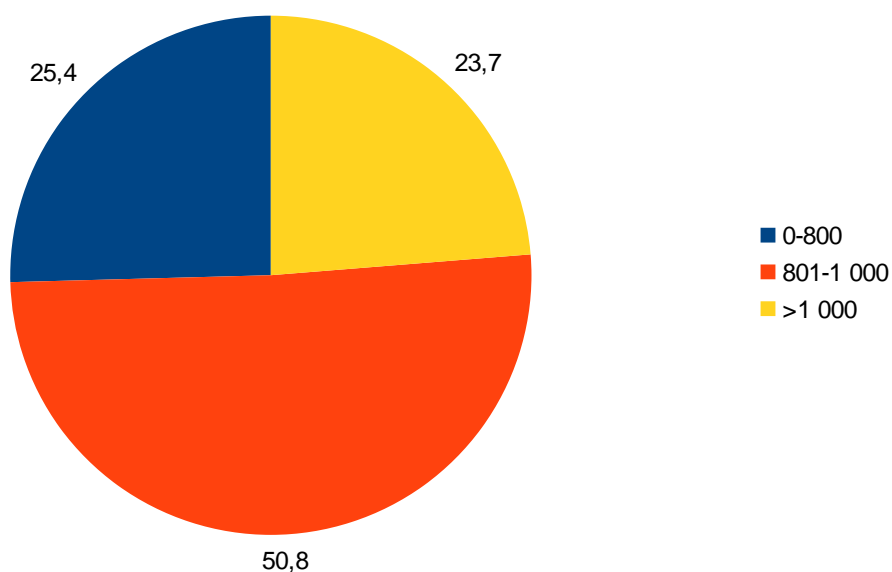
Graf 3. Procentuální množství královských hradů s okrouhlou věží s barevně vyjádřenou tloušťkou zdi v přízemí.

Graf 4. Procentuální množství šlechtických hradů s okrouhlou věží s barevně vyjádřenou tloušťkou zdi v přízemí.

Graf 5. Procentuální množství královských hradů s okrouhlou věží s barevně vyjádřeným vnějším průměrem zdi v přízemí.

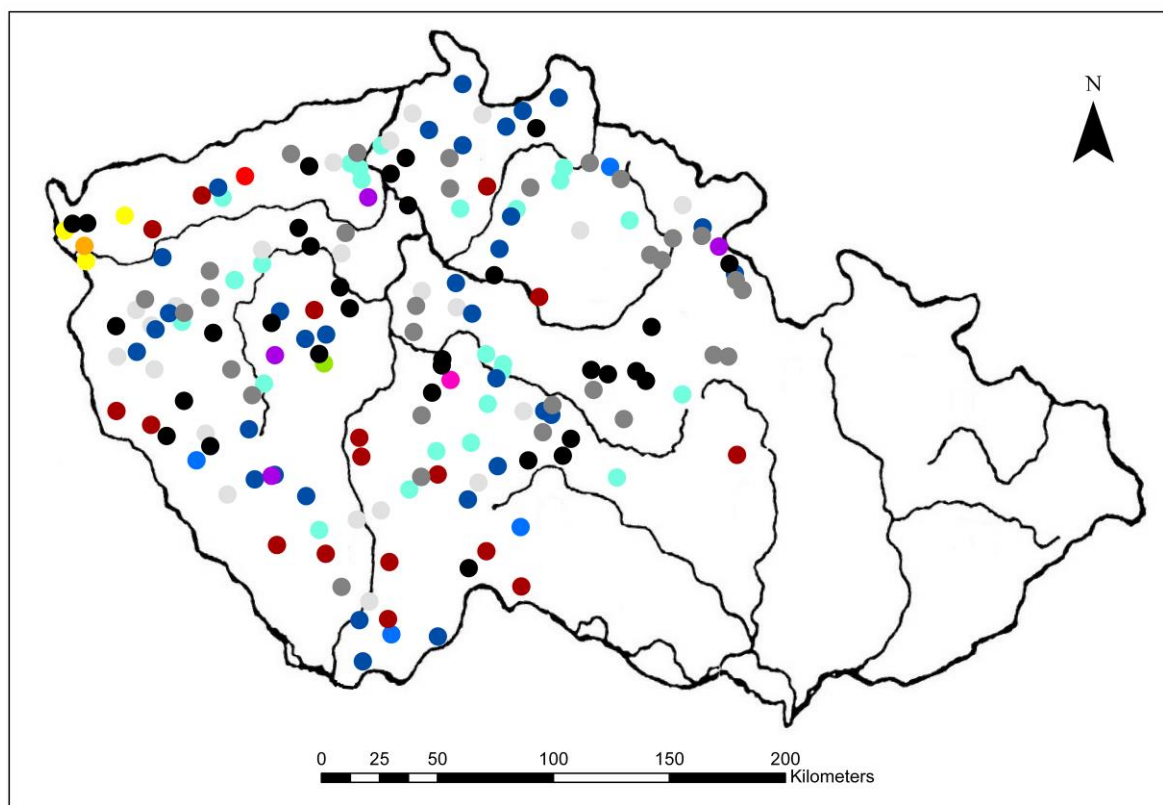
Graf 6. Procentuální množství šlechtických hradů s okrouhlou věží s barevně vyjádřeným vnějším průměrem zdi v přízemí.

Okrouhlé věže královských hradů					
Síla zdi přízemí			Vnější průměr přízemí		
100-250	251-400	>400	0-800	801-1 000	>1 000
6	12	2	3	7	8

Okrouhlé věže šlechtických hradů					
Síla zdi přízemí			Vnější průměr přízemí		
100-250	251-400	>400	0-800	801-1 000	>1 000
14	31	4	15	30	14

Okrouhlé věže hradů král/šlechta					
Síla zdi přízemí			Vnější průměr přízemí		
100-250	251-400	>400	0-800	801-1 000	>1 000
1	1	1	1	1	1

Tabulky 1-3 (odshora)

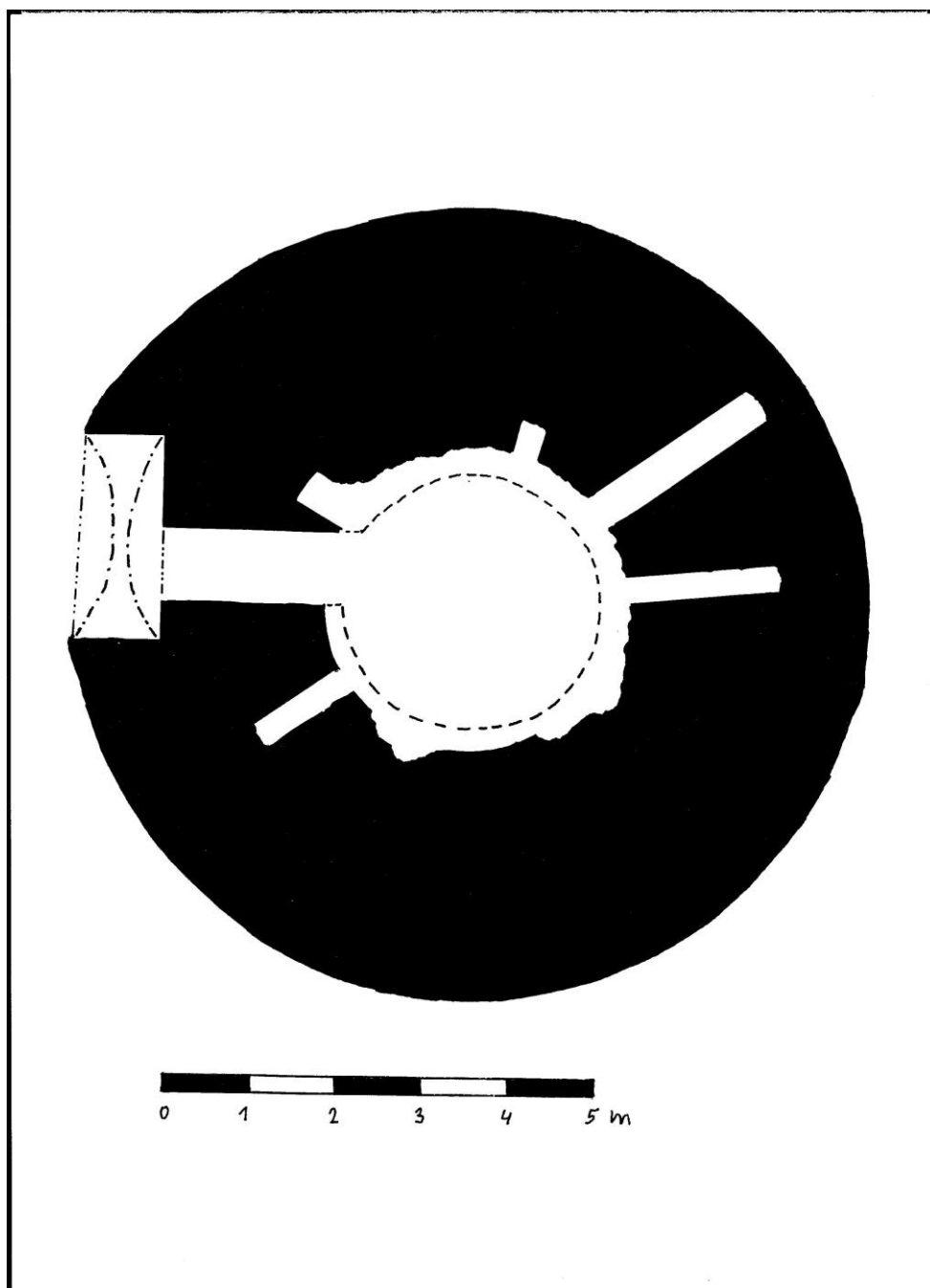

Mapa, v níž jsou zaneseny české bergfrity

Legenda

barva	založení
zlatá	císařské
světle žlutá	ministeriální
světle hnědá	německou šlechtou
červená	králem ve XIII. století
světle červená	králem ve XIV. století
fialová	sporné (král/šlechta)
růžová	nejasné (buď král nebo biskup)

tmavě modrá	šlechtou ve XIII. století
světle modrá	šlechtou ve XIV. století
středně modrá	šlechtou na přelomu XIII. a XIV. století
zelená	šlechtou v blíže neurčené době
černá	zdivo je dochované, není však blíže určen typ věže
šedá	hypotetické bergfrity (na základě dochovaných terénních reliktnů)
světle šedá	hypotetické bergfrity (na jejichž existenci se usuzuje na základě jiných než terénních dokladů)

Půdorys bergfritu hradu Talberka vytvořený na základě zaměření v rámci této práce, zaměření a kresba autor